

ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

aem.az

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

XV BEYNƏLXALQ ELMİ ARAŞDIRMALAR KONFRANSI

XV INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE

08.10.2023

ELMİ İŞ
Beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor: 2.255

XV BEYNƏLXALQ ELMİ ARAŞDIRMALAR
KONFRANSI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/4/15>

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal
Impact Factor: 2.255

XV INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE

(08.10.2023)

Bakı – Bakı
2023

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyi Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.

Registration No. 2212

Redaksiyanın ünvanı
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
Az1073, Bakı,
Matbuat avenue 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 809 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
beyn.konfrans@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

SEMANTIC SCHOLAR

Academia.edu
share research

CiteFactor
Academic Scientific Journals

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU, AMEA / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova

Məsul katib

Assoc. Prof. Dr. İlham MƏMMƏDLİ, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
m_ilham63@mail.ru

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Xəlil KƏLƏNTƏR, Tohoku Universteti / Yaponiya

Prof. Dr. Yalçın ƏFƏNDİYEV, Texas A&M Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna

Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, AMEA / Azərbaycan

Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Ali AZQANI, Taylərdəki Texas Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət
Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa

Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Natalya MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna

Prof. Dr. Onur URAL, Səlcuq Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Şirindil ALIŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Bəyazıt Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan

Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva

Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin “İqor Sikorski adına
Kiyev Politeknik İnstitutu” / Ukrayna

Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahanə HÜSEYNOVA, / Berlin Texniki Universiteti / Almaniya
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahnaz ŞAHBAZOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Rəşad KUMAR, Mərkəzi İpək İdarəsi, Tekstil Nazirliyi / Hindistan
Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti /
Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə. Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı
Universiteti / Özbəkistan
Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Universiteti / Türkiyə
Dr. Daşqın QƏNBƏROV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Səlcuq Universiteti / Türkiyə
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Mohsun NAGHISOYLU, ANAS / Azerbaijan

Deputy chairman

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldovan Academy of Sciences / Moldova

Executive secretary

Assoc. Prof. Dr. Ilham MAMMADLI, ANAS Institute of Literature / Azerbaijan
m_ilham63@mail.ru

MEMBERS

Prof. Dr. Mahira HUSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Khalil KALANTAR, Tohoku University / Japan

Prof. Dr. Yalchin AFANDIYEV, The University of Texas at Austin / USA

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine

Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Ali AZGANI, The University of Texas at Tyler / USA

Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan

Prof. Dr. Nadir ILHAN, Firat University / Turkey

Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Joanna MARSHALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland

Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine

Prof. Dr. Onur URAL, Seljuc University / Turkey

Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey

Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan

Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Nigar VALIYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Masuma DAEL, Payame Noor University, Tabriz / Islamic Republic of Iran
Prof. Dr. Shahana HUSEYNOVA, Technical University of Berlin / Germany
Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahnaz SHAHBAZOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent Pedagogical University / Uzbekistan
Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Ministry of Textiles, Central Silk Office / India
Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGHLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Teachers' Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey
Dr. Dashgin GANBAROV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Dr. Rovshan RAMIZOGHLU, Seljuc University / Turkey
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Nigar Valiyeva
Azerbaijan University of Languages
Doctor of Sciences in Philology
nigar_veliyeva@yahoo.com

**ENGLISH THROUGH FUNCTIONAL
STYLES**

***Keywords:** language-learning process, functional style, media with special language, text, expressive means and stylistic devices of the language*

***Açar sözlər:** dil öyrənmə prosesi, funksional üslublar, xüsusi dilli media, tekst, dilin ifadə və üslubi vasitələri*

The problem of functional styles is not one of purely theoretical interest, but represents a particularly important aspect of the language-learning process. Students of English should be taught how to choose stylistically suitable words for each particular speech situation. “English through Functional Styles” is the linguistic study of functional styles in language, which aims to account for how texts project meaning, how readers construct meaning and why readers respond to texts in the way that they do. The inventory of special language media can be analyzed and their ontological features revealed if presented in a system in which the co-relation between the media becomes evident. The types of texts can be analyzed if their linguistic components are presented in their interaction,

thus revealing the unbreakable unity and transparency of constructions of a given type. The types of texts that are distinguished by the pragmatic aspect of the communication are called functional styles of language. As we know a functional style is a system of coordinated, interrelated and interconditioned language means intended to fulfill a specific function of communication and aiming at a definite effect". The special media of language which secure the desirable effect of the utterance are called stylistic devices and expressive means. This is an interdisciplinary course which deals with some of the ways in which texts, particularly literary texts, can be examined from a linguistic perspective. Text is the focus of this course. It will be seen how a text may be handled to examine the specific language that reflects the determinant elements of the communication: the speaker or writer, the recipient, the occasion which led to producing the text. A text will be seen to be tightly connected to its context; the meaning is never confined to the text, or to the reader; but the reader bears all his/her background as he/she approaches a text, or is exposed to a text.

All such theoretical work will heavily draw on citations from literary texts, both poetic and prose. In light of the above notions, the students will go on to analyze literary texts, poems, short stories, etc.

The first is the discussion of the problem of style and stylistics in "Вопросы языкознания" in 1954, in which many important general and particular problems were broadly analyzed and some obscure aspects elucidated. In order to ascertain the borders of stylistics it is necessary to go at some length into the question of what is style. The word "style" is derived from the Latin word "stilus" which meant a short stick

sharp at one end and flat at the other used by the Romans for writing on wax tablets. Now the word “style” is used in so many senses that it has become a breeding ground for ambiguity. The word is applied to the teaching of how to write a composition; it is also used to reveal the correspondence between thought and expression; it frequently denotes an individual manner of making use of language; it sometimes refers to more general, abstract notions thus inevitably becoming vague and obscure.

In linguistics there are two terms now generally recognized and widely used “plane of expression” and “plane of content”. These are synonymous to the concepts “form” and “matter”.

This opinion predominantly deals with the correspondence between the intention of the writer whoever he may be a man of letters, the writer of a diplomatic document, an article in a newspaper, or a scientific treatise and the effect achieved. The evaluation is also based on whether the choice of language means conforms to the most general pattern of the given type of text: a novel, a poem, a letter, a document, an article, an essay and so on. It follows then that the term “style”, being ambiguous, needs a restricting adjective to denote what particular aspect of style we intend to deal with. It is suggested here that the term “individual style” should be applied to that sphere of linguistic and literary science which deals with the peculiarities of a writer’s individual manner of using language means to achieve the effect he desires.

Deliberate choice must be distinguished from a habitual idiosyncrasy in the use of language units; every individual has his own manner and habits of using them. The speech of an individual which is characterized by peculiarities typical of that

particular individual is called an “idiolect”. The idiolect should be distinguished from what we call individual style, inasmuch as the word “style” presupposes a deliberate choice. When Buffon coined his famous saying which, due to its epigrammatical form, became a by-word all over the world, he had in mind the idiolect, i.e. those qualities of speech which are inherent and which reveal a man’s breeding, education, social standing, etc.

All these factors are, however, undoubtedly interwoven with individual style. A man’s breeding and education will always affect his turn of mind and therefore will naturally be revealed in his speech and writing. But a writer with a genuine individual style will as much as possible avoid those language peculiarities which point to his breeding and education in order to leave room for that deliberate choice of language means which will secure the effect sought. It follows then that the individual style of a writer is marked by its uniqueness. It can be recognized by the specific and peculiar combination of language media and stylistic devices which in their interaction present a certain system. This system derives its origin from the creative spirit, and elusive though it may seem, it can nevertheless be ascertained. The individual style of a writer will never be entirely independent of the literary norms and canons of the given period. When we read novels by Swift or Fielding we can easily detect features common to both writers. These features are conditioned by the general literary canons of the period and cannot therefore be neglected. But the adaptations of these canons will always be peculiar and therefore distinguishable.

The idea of this subtle remark can be interpreted in the following way: the style of a writer can be ascertained only by

analysis of the form, i.e. language media. To analyze the form in order to discover the idiosyncrasies of a writer's style is not an easy, but a rewarding task.

Bisserka Veleva
Sofia University
Associate Professor, Dr.
bnveleva@yahoo.com
Valentin Petroussenko
Plovdiv University
Associate Professor, Dr.
petrus@uni-plovdiv.bg

STUDENT CENTERED LEARNING (SCL) IN THE POST-COVID PERIOD

***Keywords:** proactive learning, education needs, students involvement, digital study measures, pandemic lock down*

***Açar sözlər:** proaktiv öyrənmə, təhsil ehtiyacları, tələbələrin cəlb edilməsi, rəqəmsal təhsil tədbirləri, pandemiyanın kilidlənməsi*

This paper is continuation of previous research and our joint publication on SCL as a basis of the modern approach to enhance better quality of the education process. The research has covered broad field of humanities but mainly will be focused in language learning process and in teaching modern history. This approach is relatively new and while emphasizing on proactive approach from both sides in the learning process, - that of learners and their teachers. It appeared as a growing need for self-assessment of the students during their studies and the turn of more diversified perceptions of the learning process, where the integrity was achieved through more active involvement of pupils during the learning interaction. However, the global COVID pandemic has turned the mankind

towards unknown challenges and drastic changes of our attitudes. While the effects of the COVID lock down has been visible and were studied immediately during the isolation measures implementation, they were just a short run analysis. In fact, we lack of a completely objective and integral study of these effects in their long run perspective and this paper is just an attempt to initiate this complex analysis.

Firuzə Kərimova
Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
dr.gatibe@gmail.com

DİLDƏ İDARƏ ƏLAQƏSİ VƏ ONUN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: əlaqə, idarə, tabelilik, dil, xüsusiyyət

Keywords: relationship, management, subordination, language, feature

Dildə sintaktik əlaqələrin əsas tiplərindən biri idarə əlaqəsidir. Tabelilik əlaqəsinin bu növü ədəbi dilində çox sıx işlənən idarə əlaqəsidir. Dildə idarə əlaqəsinin reallaşmasının müxtəlif yolları var. İdarə əlaqəsinin dildə işlənməsinin qədim tarixi və özünəməxsus inkişaf dinamikası vardır.

Alimlər qədim türk yazılı abidələrinin dilində idarə əlaqəsindən danışarkən onun iki tipini göstərir: 1) halla idarə-bu idarə yalnız bəzi şəkilçilər vasitəsilə həyata keçirilir; 2) qoşma ilə idarə yalnız hal şəkilçiləri + qoşma vasitəsilə həyata keçirilir. “Bu xüsusiyyətə biz təkcə qədim türk dillərində yox, müasir türk dillərində də rast gəlirik. İdarə əlaqəsində bir sıra hallarda bir sıra hallarda hallarda tabe sözlə tabeedicilərin arasına qoşma daxil ola bilər. Əslində qoşma köməkçi nitq hissəsi olduğu üçün idarəetmə qabiliyyətinə malik deyil. İdarə əlaqəsinə girən ad və feilin arasına hansı qoşmanın daxil ola bilməsi ilk növbədə həmin ad və feilin semantik mənasından, sonra isə qrammatik mənadan asılıdır. “qoşma müstəqil surətdə adları idarəetmə qabiliyyətinə malik deyildir, o, yalnız idarə əlaqəsinə girən ad və feilin ünvanlı tələbi ilə onların arasına

daxil ola bilər” (Rəcəbov, 2003: 16). Bütün bunlara baxmayaraq dilçilik ədəbiyyatında qoşmanın adları idarəetmə qabiliyyətinə malik olduğundan da danışılır.

“Qeyri-predikativ söz birləşmələrində idarə əlaqəsindən danışdıqda türk dillərində feili sifət, feili bağlama və məsdərin tərkib daxilində onlardan əvvəl gələn adları idarə etməsi nəzərdə tutulur. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində məsdərin yox dərəcəsinə olduğunu nəzərə alsaq, onda abidələrin dilində feili bağlama və feili sifətin adları idarə etməsindən danışmaq olar. İstər feili sifət, istərsə feili bağlama feil olduğu və hər ikisi tərkib əmələ gətirdiyi üçün, habelə onların feil tərkibinə daxil olan sözləri özünə tabe edib idarə etdikləri üçün predikativ söz birləşmələri və qeyri-predikativ söz birləşmələrində feili idarə arasında heç bir fərq yoxdur. Fərq yalnız birincilərin şəkil, zaman, şəxs və kəmiyyət şəkilçiləri qəbul edib predikat kimi formalaşmasında, ikincilərin isə bu kateqoriyaları qəbul etməməsi, feilin təsriflənməyən formasında olmasındadır (Rəcəbov, 2003: 33). Gördüyümüz kimi, qədim türk dillərində də idarə əlaqəsi aktiv halda işlənir.

İdarə əlaqəsi haqqında Azərbaycan dilçiliyində ilk tədqiqatlar R.Xəlilova aiddir. Alim dilimizdəki idarə əlaqəsini hərtərəfli tədqiq etmişdir. “Dilimizdə idarə əlaqəsi ilə düzələn birləşmələrdə tabe tərəf hal şəkilçiləri qəbul edən hər hansı bir nitq hissəsi ilə ifadə oluna bilər. Bura substantivləşmiş sözlər də daxildir. Birləşmənin tabeedicisi, idarəedicisi tərəfi isə əsasən təsriflənən feil, feilin müxtəlif formalarından və qoşmalardan ibarət olur. Dilimizdə bir sıra isim, sifət, say, əvəzlik və zərf qrupları da idarəetmə xüsusiyyətinə malikdir” (Xəlilov, 1959: 101).

Biz idarə əlaqəsinin növlərini şəkildə qruplaşdırmışıq: adlarla idarə əlaqəsi; feillərlə idarə əlaqəsi; qoşmalarla idarə əlaqəsi.

İdarə əlaqəsinin əsas göstəricisi hal şəkilçiləridir. “idarəedici sözlər cümlədəki digər sözlərin əksəriyyətini öz ətrafına toplaya bilmək qabiliyyətinə malikdir” (Müasir Azərbaycan dili, 1981: 59).

İdarə əlaqəsi, əsasən, obyekt və relyativ əlaqəli birləşmələrin tərəfləri arasında olur. “İdarə əlaqəsinin əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, burada tabe söz tabe olduğu sözün tələbi ilə ismin bu və ya digər halında durmalı olur. İdarə əlaqəsi ismin halları ilə əlaqədar olduğundan yaranan birləşmələrin tabe tərəfi hallana bilən, yəni substantiv, ya da müvəqqəti olaraq substantivləşən sözlərdən ibarət olur (Abdullayev, Seyidov, Həsənov, 1985: 18). İdarə əlaqəsində olan tərəflər arasında tabeədən və tabe olan tərəflər arasındakı əlaqə çox sıx bağlı olur. Tabeədən tərəf tabeolanın ismin hallarında olmasını tələb edir. Tabe tərəf, əsasən, adlardan ibarət olur. Bildiyimiz kimi, adların bir hissəsi substantiv xarakterlidir. Belə tərəflərdə əlaqə birbaşa həyata keçir. Substantiv xarakterli olmayan nitq hissələrində substantivləşmə prosesi keçərək adlar ifadə əlaqəsinə girə bilər. Yəni burada proses bir qədər fərqlidir.

“Yalnız nitq hissələri deyil, bir sıra ismi və feili birləşmələr də idarə əlaqəsində asılı tərəf kimi çıxış edir: *macəra kitabı oxumaq, otağın qapısını bağlamaq, qapının cəftəsini keçirmək*” (Kazımov, 2000: 27).

İdarə əlaqəsinin əsas tərəfi də bütün müstəqil nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər. Əsas nitq hissələri içərisində feillər adlardan daha fəaldır və daha əhatəlidir. Feillərdə isə bunu nəzərə almaq lazımdır ki, idarə edilən tərəfin hansı halda

olması nəzərə alınmalıdır. Bildiyimiz kimi, ismin yiyəlik halı təsriflənən feillərlə əlaqəyə girə bilmir. Bu hal yalnız təsriflənməyən feillərdən məsdər və feili sifətlə əlaqəyə girə bilər (Quliyev, 2010: 183).

Müasir Azərbaycan dilində feillərlə əlaqə iki növdə təzahür edir: əsas tərəfin təsriflənən feillərlə əlaqəsi; əsas tərəfin təsriflənməyən feillərlə əlaqəsi.

Təsriflənməyən feillərlə idarə olunan feili birləşmələrdə asılı tərəfin ifadə vasitələrinə görə də təsnif olunurlar: asılı tərəflər adlardan, təsriflənməyən feillərdən, zərflərdən, qoşmalı sözlərdən və birləşmələrdən, asılı tərəf isə ismi və feili birləşmələrdən ibarət olur. Bu təsnifatdan görünür ki, feili birləşmələrin tərəfləri arasında idarə əlaqəsi yalnız asılı tərəf ismin yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq halları ilə ifadə olunduqda reallaşır.

Ədəbiyyat

1. Rəcəbov, Ə. (2003). Göytürk dilinin sintaksisi. Bakı: Nurlan, 400 s.
2. Xəlilov, R. (1959). Müasir Azərbaycan dilində idarə əlaqəsi (Qoşmalarla idarə). Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyası Xəbərlər. İctimai elmlər seriyası. №1, s.101-110.
3. Müasir Azərbaycan dili. (1981). 3 cildə, III c. Bakı: Elm, 442 s.
4. Abdullayev, Ə.Z., Seyidov, Y.M., Həsənov, A.Q. (1985). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Maarif, 467 s.
5. Kazımov, Q.Ş. (2000). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 496 s.
6. Quliyev, İ. (2010). Qazi Bürhanəddin “Divan”ının dilinin sintaktik quruluşu. Bakı: Elm və təhsil, 183 s.

Aysel Şükürova
Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aysel_edu@yahoo.com

İNGİLİS DİLİNDƏ RİTORİK SUALLAR

Açar sözlər: dilçilik, ritorik sual, ingilis siyasi diskursu, nitq, kommunikasiya

Keywords: linguistics, rhetorical question, English political discourse, speech, communication

Qədim Yunanıstanda və Romada ritorika sənət dərəcəsinə yüksəldilərək gənclərə xüsusi məktəblərdə öyrədilirdi. Bu isə öz növbəsində əsərləri bir çox dillərə tərcümə edilmiş görkəmli natiqlərin yetişdirilməsinə şərait yaratdı. Antik dövrün ən məşhur natiqləri Demosfen, Sokrat, Platon olmuşdur. Eləcə də ritorika haqqında bilikləri sistemləşdirən Aristotel bu gün də nitq mədəniyyəti çərçivəsində istifadə olunan bir çox anlayışlar və ünsiyyət haqqında mülahizələr irəli sürmüşdür.

Gözəl və düzgün danışmaq bacarığı cəmiyyət tərəfindən həmişə yüksək qiymətləndirilib və bu hal XXI əsrdə də əhəmiyyətini itirməmişdir. Söz hələ də düşüncələrə təsir etmək üçün ən güclü vasitələrdən biridir. Şifahi nitqdə dil vasitələrinin düzgün seçilməsi, uğurlu istifadəsi, əsasən müəllifin hədəf təyinatından və sosial şərait kimi ekstralinqvistik amillərdən asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, diskursda gerçəkləşən kommunikasiya prosesində müxtəlif arqumentativ təsir mexanizmləri və ifadə vasitələrindən istifadə olunur. Onların

arasında mühüm yeri monoloji nitqin mükaliməyə çevrilməsinin effektiv üsulu sayılan ritorik suallar tutur.

Müasir dilçilikdə ritorik sualın yerinə yetirdiyi funksiyalar fərqli şəkildə şərh edilə bilər və bu məsələ barəsində müxtəlif suallarımız yaranır.

Hansı məqsədlə natiq öz nitqinə dialoq elementlərini açıq şəkildə daxil edir ?

Diskursdakı arqumentasiyada ritorik sualın arxasında nə gizlədir ?

Əslində, danışanın nitqində ritorik sual sadəcə sual formasına bürünmüş təsdiq və ya inkardır, həmçinin özlüyündə cavab ehtiva etdiyinə görə məntiqi nöqtəyi-nəzərdən hökm kimi qiymətləndirilə bilər. Demək, ritorik suallarda həm sualın, həm də təsdiqin mənası gerçəkləşir, diskursun əsasına fərqli baxmaq imkanımız olur.

Ritorik sual diskursda birmənalı cavabları nəzərdə tutmadığına görə verbal və qeyri-verbal reaksiyalar doğurur. Bu isə fikirlər, mühakimələr, hisslər və emosiyalarla əlaqədardır.

Ritorik sualı istifadə edən şəxs kommunikasiyada dinləyicilərə birbaşa müraciəti nəzərdə tutur. Bununla da nitqin ifadəliliyi, estetik dəyəri artır; arqumentasiya prosesində arqumentin özü təsdiqə çevrilir, yəni qərar qəbul etməyə inandırmaq üçün insanın dünya modelinə təsir edilir. Deməli, adresat ilə adresant arasındakı ünsiyyət zamanı auditoriyanın qavrayışı fəallaşır.

Effektiv ifadə vasitəsi olan ritorik sual nəqli cümlədən həm strukturuna, həm də intonasiya nöqtəyi-nəzərdən tərtibatına görə fərqlənir, diqqəti cəlb edir. Burada danışanın səmimiyyəti və əminliyi var.

R ritorik suala adətən özünəməxsus, xüsusi prosodiya uyğun gəlir. Deməli, adresantın nitqi üçün fasilə, ton və tempin dəyişməsi də səciyyəvidir.

Diskursiv ünsiyyətdə ritorik sualın cavabı da ola bilər. Məsələn, Vinston Çörçillin (Sir Winston Leonard Spencer-Churchill, 1874-1965) təqdim etdiyi ritorik suallara nəzər yetirək:

“If people ask me, as they have a right to ask me in England, “Why is it that you have not got an ample equipment of modern aircraft and army weapons of all kinds in Malaya and in the East Indies?”

I can only point to the victory General Auchinleck has gained in the Libyan campaign. Had we diverted and dispersed our gradually-growing resources between Libya and Malaya, we should have been found wanting in both theaters” (1).

Bundan əlavə, nitqdə iki və daha artıq sualdan ibarət olan suallar cərgəsi də işlənə bilər. Məsələn:

“What kind of a people do they think we are ?

Is it possible they do not realize that we shall never cease to persevere against them until they have been taught a lesson which they and the world will never forget ? ”(1).

Qeyd etmək lazımdır ki, paralel konstruksiyalar olan ritorik suallar cərgəsi vasitəsilə nitqin təsir gücü, həmçinin özünəməxsusluğu əhəmiyyətli dərəcədə artır.

Müəllif sual ilə bəzən özünə, bəzən də qarşı tərəfə müraciət edir. Bununla da dinləyənin fikirlərini proqnozlaşdırır.

Eyni zamanda, ritorik sual cavabsız da ola bilər. Məsələn:

“Do we not owe it to ourselves, to our children, to tormented mankind, to make sure that these catastrophes do not engulf us for the third time?” (1).

Beləliklə, ritorik sual tezlərin və arqumentlərin təqdim edilməsinin konkret üsulu olub arqumentasiyaya yönəlmiş düşüncə şəklidir. Bu üsul naməlum olanı aydınlaşdırmaq üçün deyil, əksinə məlum olan hadisələrin daha effektiv təsviri, eyni zamanda dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək üçün qurulub.

Ədəbiyyat

1. <https://www.americanrhetoric.com/speeches/winstonchurchillmastersoffourfate.htm>

Elmir Akbar

Institute of Philosophy, Sociology and Law of ANAS
psixoanalitik@yahoo.com

PHILOSOPHICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE BEHAVIORAL DISORDERS

Keywords: *behavioral disorders, deviation, delinquency, mental development, determinism, psychoanalytic concept, dispositions*

Açar sözlər: *davranış pozğunluqları, sapma, cinayətkarlıq, zehni inkişaf, determinizm, psixoanalitik konsepsiya, meyllər*

Behavioral disorders with its deviation from accepted norms are the main manifestation of psychopathy, as well as character of accentuation in adolescence, writes Lichko.

A variety of behavioral disorders of children and adults has led to their systemization. Three classifications are well known abroad.

It's known that in scientific literature the term "repulsive behavior" (delinquent) is often replaced with the synonym "deviant behavior" (from Latin *Deviatio* - standard deviation). These terms may be used interchangeably. Delinquent behavior is specific individual actions deviating from the society and legal norms that threaten social order.

Psychological features and problems of destructive behaviors of troubled children are directly related to the specific dynamics of their growth. The core in the dynamics of transition from childhood to youthful age is, in our opinion, reconstructing resurgence. But this way of dialectical development of human nature reflects the essence of the real

way of growing up. Thus, all sides of mental development qualitatively is transformed, and also psychological "situation" is arisen and formed, conscious behavior is outlined, first impressions of the social world and the environment are converted into social relations, dispositions, creation.

Namely, the specificity of formation of the social human determines psychological features at some point which are attitude formation of personal qualities, physical appearance and moral consciousness becoming identical for independent personality, as well as sensory fabric, value and personal meaning of the real contradictions and determinism of the very essence of human nature.

Azerbaijani philosopher R.Azimova thinks that human nature is as much multi-toned as the Nature herself. It is as unpredictable as sometimes the Nature is. Sometimes human nature is so remarkable in its expression, as the Nature is. But sometimes it is monstrously cruel and merciless just like the Nature could ruthlessly express itself at times (Azimova, 2011: 712).

She's summarizing the psychoanalytic concept, analyzes particularly the aggressive aspect of the human psyche, the personal phenomenology. Sex and aggression as the absolute theories of Freud passing all stages of "realization", have been transformed into idealized categories that are frequently used not only for the destruction of psychoanalytic theory itself, but also for the destructive effect on the human psyche, writes S. Seyidov. ...most psychologists, educators and other scientists working with children and youths are concerned about the propaganda of violence and sex on TV and Internet. The number of illegal actions taken by teenagers growing lately exponentially related, according to scientists, to watching

aggressive and pornographic television programs and Internet sites (Azimova, 2011: 507).

Typical for the global world, socio-economic and environmental instability, has intensified significant changes in the youths' value orientations. The number of maladjusted children increases as the problems of destructiveness, cruelty, violence and aggression grow acute. Deformation in personal development actualizes the research sources for deformation of moral development. Clearly, this study suggests an integrated approach of familiar sciences, such as psychology, developmental psychology, social psychology, sociology of family, surrounding friends, in other words, and sociology of primary microsystems. In fact, the absence of well-judged preventive measures leads to socially unacceptable social subcultures. According to statistics, the highest percentage of delinquency is observed in poor urban areas; although this maybe partly because of the more arrests taking place by police in such areas. Delinquency is also more prevalent among those ethnic groups that have relatively recently been assimilated into urban life - from a different culture or rural areas, especially if they form a gang (Selchenko, 2001: 522).

References

1. Azimova, R.D. (2011). "Chelovekovedenie nauka XXI veka". Baku, 712 s.
2. Azimova, R.D. (2011). "Chelovekovedenie nauka XXI veka". Baku, 507 s.
3. Selchenok, K.V. (2001). Khrestomatiya "Psixologiya chelovecheskoy agressivnosti". Sostavitel Minsk. Moskva, 522 s.

Mədinə Əmiraslanova

Milli Aerokosmik Agentlik
Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu
doktorant
madina.muhtarova.1992@mail.ru

Rəna Baba-zadə

Milli Aerokosmik Agentlik
Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu
doktorantura
rena.hasanova1992@gmail.com

AEROFOTOÇƏKİLİŞ MATERİALLARININ KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: fotoqrammetriya, aerofotoçəkiliş, uçuş aparatları, keyfiyyət, təsir edən amillər

Keywords: photogrammetry, aerial photography, flight apparatus, quality, influencing factors

Qədim dövrlərdən bəri bəşəriyyətə ərazinin topoqrafik xəritələrini yaratmaq üçün havadan müşahidələr aparmaq və əldə edilmiş məlumatları emal etmək ən uyğun üsullardan sayılır. Aerofotoçəkiliş, aparılan tədqiqat sahələrində obyektiv məkan məlumatlarını əldə etmək, öyrənmək və emal etmək üçün təyyarə, dron, pilotsuz uçuş aparatlarına quraşdırılmış hava aparatlarından istifadə edərək ərazinin Yer səthindən müəyyən bir hündürlükdən fotosəklinin çəkilməsidir. Aerofotoçəkiliş zamanı əldə edilən məlumatlar xüsusilə xəritəçəkmədə ərazilərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində, kənd təsərrüfərində, hərbi sahədə, arxeologiyada, ətraf

mühitin öyrənilməsində, çaylarda və dənizlərdə suyun çirklənməsinin monitorinqində, kənd təsərrüfatı torpaqlarının və meşələrin inventarlaşdırılmasında, məhsulların vəziyyətinin qiymətləndirilməsində, şelf zonasında dəniz dibinin relyefinin və s. tədqiqi üçün geniş tətbiq olunur.

Aerofotoçəkiliş işləri aparıldıqdan sonra aerofotoçəkiliş materiallarının keyfiyyəti qiymətləndirilir. Aerofotoçəkiliş materiallarının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, həqiqətən əldə edilmiş nəticələrin texniki şərtlərin tələblərinə və mövcud standartlara uyğunluğunu müəyyənləşdirmək üçün həyata keçirilir. Aerofototəsvirlərin keyfiyyəti atmosferin vəziyyətindən, obyektin işıqlandırılmasından, aerofotoçəkilişin texniki şərtlərindən və s. asılıdır. Vizual qiymətləndirmə zamanı aerofotoneqativlərdə mexaniki zədə, buludluluq, buludların kölgələri, parıltı aşkar edilməməlidir (Meisner, Cramer, Reulke, 2018: 297).

Ümumi uçuş keyfiyyətinin yoxlanılması əsasən yoxlama təhlili və müqayisəli analiz yolu ilə aparılır. Təsvirin görünüşünə dumanın, bulud kölgəsinin və digər faktorların olmasını, görüntü rənginin keyfiyyət tələblərinə cavab verib-vermədiyini yoxlamaq üçün insan-kompüter qarşılıqlı əlaqəsindən istifadə olunur (Zongbiao, Miao, Linbing, Jin, 2021: 142).

Aerofotoçəkiliş materiallarının keyfiyyəti aşağıdakı əsas amillərlə müəyyən edilir:

1. çəkiliş üçün təbii şərtlər-əsas olanlar işıqlandırma və atmosfer vəziyyətidir;
2. çəkilişin texniki şərtləri-aerofotoçəkiliş zamanı daşıyıcıdakı dəyişikliklər, bort kamerasının texniki xüsusiyyətləri;

3. texniki çəkiliş parametrləri, ekspozisiya vaxtı, sensorun həssaslıq parametrləri və s.;

4. aerofototəsvirlərin sonrakı işlənməsinin texnoloji parametrləri - radiometrik düzəliş, histoqramın çevrilməsi və s. (Anikeeva, Chibunichev, 2021: 777).

Bu amillərin təsiri görüntü keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər. Aşağıda sadalanan amillərin təsiri nəticəsində aerofototəsvirlərin keyfiyyət probleminə aid nümunə verilmişdir (Şəkil 1).

Şəkil 1: Atmosfer faktoru olan dumanın aerofototəsvirin dekodlaşdırma keyfiyyətinə təsirinin nümunəsi

Hava dumanının aerofotoçəkilişə təsiri əsasən landşaft parlaqlığı intervalının azaldılmasında və nəticədə aerofototəsvirlərdə topoqrafik obyektlərin (xüsusilə qaranlıq olanların) aydın ayrıca reproduksiyasının mümkünüyü ilə ifadə olunur.

Şəkildə dumanın olması, ümumi işıq fonunun olması və kontrastın azalması kimi vizual olaraq müəyyən edilə bilər.

Müxtəlif məqsədlər üçün alınan aerofototəsvirlərin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi problemi aktual məsələlərdəndir. Aerofototəsvirlərin vizual keyfiyyətinə təsir edən əsas amillərə təbii şərait, aerofotoçəkilişin texniki və texnoloji parametrləri və əldə edilmiş məlumatların sonrakı işlənməsi daxildir. Bu amillərin hər biri ayrı-ayrılıqda və ya birlikdə aerofototəsvirlərin keyfiyyətinə müəyyən şəkildə təsir göstərir. Aerofototəsvirlərin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi struktur və qradasiya xüsusiyyətləri baxımından aparılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Meisner, H., Cramer, M., Reulke, R. (2018). Towards Standardized Evaluation of Image Quality for Airborne Camera Systems. *Int. Arch. Photogramm. Remote Sens. Spatial Inf. Sci.*, XLII-1, pp.295-300.
2. Zongbiao, T., Miao, L., Linbing, L., Jin, Z. (2021). Research on key points of quality inspection of aerial photogrammetry results and quality improvement measures. *The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences*, Volume XLIII-B4-2021 XXIV ISPRS Congress, pp.141-146.
3. Anikeeva, I., Chibunichev, A. (2021). Requirements for aerial images quality, obtained for mapping purposes. *The International Archives of the Photogrammetry. Remote Sensing and Spatial Information Sciences*, Volume XLIII-B2-2021 XXIV ISPRS Congress, pp.777-784.

Fidan Abdullayeva
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
fidanazmammadova@gmail.com

İQLİM DƏYİŞİKLİKLƏRİNİN DƏRKİNDƏ TƏHSİLİN ROLU

***Açar sözlər:** iqlim dəyişikliyi, qlobal problemlər, təhsil, biomüxtəliflik, beynəlxalq konvensiyalar, Orxus Konvensiyası*

***Keywords:** climate change, global issues, education, biodiversity, international conventions, Aarhus Convention*

XI əsrin əsas çağırışlarından və universal məsələlərindən birincisi və əsası qlobal iqlim dəyişikliyi. Qlobal iqlim dəyişikliyi istər floraya, istərsə də faunaya təsirsiz ötüşmür və birbaşa yaşam standartlarımıza və həyat tərzimizə təsir edir. Təhsil iqlim dəyişikliklərinin mənimsənilməsində həlledici rol oynayır. Cəmiyyəti maarifləndirmək, şüurlu davamlı inkişafa təşviq etmək və bu istiqamətdə addımların atılması ilə iqlim problemlərinin qarşısını müəyyən dərəcədə azaltmaq mümkündür.

İnsan rifahı onun yaşadığı cəmiyyətdə formalaşan mühitlə sıx əlaqəli olduğu halda, cəmiyyətin inkişafı onu əhatə edən iqtisadi, sosial və ətraf mühit imkanlarından asılıdır. Lakin təbii resursların məhdudluğu, dünyada baş verən qloballaşma, əhali artımı, ətraf mühitin çirklənməsi, qlobal istiləşmə, eroziya, torpaq sürüşmələri, təbii fəlakətlər və s. bu kimi problemlər mövcud ekosistemin dayanıqlılığını təhlükə qarşısında qoyaraq, gələcək nəsillərin inkişafını məhdudlaşdırır. Bu prosesin qarşısını almaq üçün yalnız ekosistem və insan

inkışafı idarəetmə proqramlarının hazırlanması kifayət deyildir. Bu baxımdan dayanıqlı inkışafın istər qlobal və regional, istərsə də milli çərçivədə bir problem kimi öyrənilməsi, ölçülməsi və qiymətləndirilməsinə dair bir sıra elmi yanaşmalar, modellər və konsepsiyalar irəli sürülmüşdür (1). Bəşəriyyətin üzvləşdiyi bu fəlakətin qarşısını almaq üçün davamlı inkışaf istiqamətində “Yaşıl iqtisadiyyata” addımlar atılmalıdır.

Bu günümüzdə əsas informasiya vasitələrindən biri hesab olunan kütləvi informasiya vasitələrində real statistik məlumatlar göstərilməklə düşünülməmiş atılan hər bir addımın biomüxtəlifliyə necə zərər verdiyini, ekosistemə, hava kirliliyinə və insanın səhhətinə təsirləri haqqında verilislər hazırlanmalı, jurnalistlər və elm xadimləri tərəfindən mürəkkəb məsələlər vətəndaşlar üçün işıqlandırılmalıdır. Maarifləndirmə prosesi dövlət tərəfindən qəbul edilmiş qanunvericiliklərə və konvensiyalara istinad olunmaqla daha da gücləndirilməlidir. Bu yolla vətəndaşlar öz vəzifə öhdəlikləri ilə daha da yaxından tanış olmaq imkanı əldə edəcəkdirlər.

Qlobal iqlim dəyişikliyinə səbəblərinin öyrənilməsində və onun aradan qaldırılmasında BMT-nin iştirakı böyükdür. XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, ətraf mühitin mühafizəsi və dayanıqlı inkışafa dair bir sıra mühüm beynəlxalq sənədlər qəbul olunmuşdur. Bu sənədlərə 1992-ci ildə qəbul edilmiş “Bioloji müxtəliflik haqqında konvensiya”, “İqlim dəyişməsi üzrə BMT Çərçivə Sənədi”, bu çərçivə sənədinə əlavə 1997-ci ildə qəbul edilmiş və 2005-ci ildə qüvvəyə minmiş “İstixana effekti yaradan qazların emissiyasının məhdudlaşdırılması üzrə Kyoto Protokolu”, “Gündəlik 21” sənədinin birbaşa tövsiyəsi ilə hazırlanmış və 1994-cü ildə Parisdə qəbul edilmiş “Səhrələşməyə qarşı mübarizə haqqında konvensiya”, 1998-ci

İldə qəbul edilmiş ətraf mühit məsələlərinə dair informasiyanın əldə edilməsi, qərarların qəbul edilməsi prosesində ictimaiyyətin iştirakı və ədalət mühakiməsinə müraciət ilə bağlı BMT Avropa İqtisadi Komissiyasının “Orxus Konvensiyası”nı misal göstərmək olar (1).

Ətraf mühit məsələlərinə dair informasiyanın əldə edilməsi, qərarların qəbul edilməsi prosesində ictimaiyyətin iştirakı və ədalət mühakiməsinə müraciətlə bağlı BMT Avropa İqtisadi Komissiyasının Konvensiyası “Orxus Konvensiyası” kimi tanınır (2).

Orxus Konvensiyası gələcək nəsillər üçün ətraf mühitin mühafizəsi və onun yaxşılaşdırılması prosesində ictimaiyyətin və aidiyyəti təşkilatların nümayəndələrinin iştirakını gücləndirmək vasitəsilə yaradılmış yeni tip konvensiyadır. Orada insanların ətraf mühitə dair informasiya əldə etmə, proseslərdə iştirak və ədalət mühakiməsinə müraciət hüquqları göstərilir ki, bu da ətraf mühitə dair məsələlərdə dövlət orqanlarına hesab verməsi və idarəetmənin şəffaflıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə şərait yaradır (2).

Biomüxtəlifliyin və ətraf mühitin qorunması haqqında yazılmış ilk və təsirli kitablardan biri “Səssiz bahar”dır. Səssiz bahar kitabı Reyçel Karson tərəfindən 1962-ci ildə çap edilmişdir və təsərrüfatda tətbiq olunan “qoruyucu” dərmanlar (pestisidlər) haqqında araşdırmalara söykənərək yazılmış ilk elmi kitabdır. Pestisidlərin, xüsusən də DDT (dichloro-diphenyl-trichlorortnance) ətraf mühitə, canlı təbiətə və insan sağlamlığına zərərli təsirinə diqqət yetirilməsi tələb olunur.

Karson bu kitabı sayəsində tez-tez müasir ekoloji hərəkətin başçısı hesab olunur. Kitabın adının “Səssiz bahar” seçilməsinin əsası kimi pestisidlərin növlərinə və törətdiyi nəticələrə baxmadan tətbiq etmənin nəticəsində ətraf mühitin

çirklənməsi və biomüxtəlifliyin azalmasına səbəb olacağı, bununla da gələcək baharlarda quşların və digər canlıların əbədi susacağına mesaj verilmişdir. Karson mahir formada metaforadan istifadə etmişdir.

İnnovativ həllər təklif etməyə və texnologiyanın yeniliklərindən istifadə etməyə qadir yeni nəsillər qlobal iqlim problemlərini həll edən siyasətlər hazırlamağa qadirdirlər. İqlim dəyişikliyi, biomüxtəlifliyin itirilməsi və sosial bərabərsizlik kimi aktual qlobal çağırışlar qarşısında dayanıqlı inkişafa ehtiyac getdikcə daha aydın görünür. Buna əsasən, təhsil həyata təsir edir, onu dəyişdirib inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat

1. Dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının yaranma və inkişaf tarixi.
<https://sdg.azstat.org/az/international-challenge>
2. Orxus Konvensiyası haqqında ümumi məlumat.
https://eco.gov.az/frqcontent/plugins/pages_v1/entry/20190420145531_99302500.pdf

Səbinə Muxtarova
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
sabina_mehdi1@mail.ru

PROFESSOR Ə.ABDULLAYEVİN YARADICILIĞINDA ETİMOLOGİYA MƏSƏLƏSİ

***Açar sözlər:** Ələvsət Abdullayev, etimologiya, elə, belə, əvəzlik, türkologiya*

***Keywords:** Alovzat Abdullayev, etymology, so, such, pronoun, Turkology*

Ə.Abdullayev dilimizin bütün sahələrində uğurlu araşdırmalar aparmışdır. Onun yaradıcılığında dilimizin etimologiyası ilə bağlı məsələlərə də yer verilmişdir. Müvafiq sahə və mövzu ilə bağlı dərin bilgiyə, uyğun dil materiallarını əlaqələndirmə qabiliyyətinə, ciddi linqvistik intuisiyaya malik olan alimin bu cəhətdən “-lay şəkilçisi və elə, belə sözlərinin etimologiyası” məqaləsi maraq kəsb edir (Abdullayev, 1992: 208-215).

Müəllif bu məqaləsində türk dillərində geniş işləkliyə malik “*elə, belə*” işarə əvəzliliklərinin etimologiyası barədə fikirlərini açıqlayır. Burada türkologiyada bu sözlərin etimologiyası ilə bağlı bir sıra fikirlər verilir və müəllif onlara öz münasibətini bildirir. İlk olaraq F.D.Aşninin bu barədəki fikrinə etiraz edir. F.D.Aşninə görə, bu sözlər adi işarə əvəzlilikləri və iran dilindəki “*xil*” sözünün birləşməsindən yaranmışdır (Aşnin, 1958: 16). Ə.Abdullayev həmin sözlərin iran dilindəki “*xil*” sözünün iştirakı ilə yarandığına qarşı çıxır. Belə ki, “*belə*” sözü ən qədim zamanlardan dildə mövcuddur. Digər tərəfdən,

hətta “xil” sözünün adlıq halda deyil, yönlük halda olması inandırıcı deyil.

Ə.Abdullayevin müracivət etdiyi ikinci dilçi V.Kotviçdir. Bu dilçi Jan Deniyə əsaslanaraq göstərirdi ki, “*böyle, söyle, oyle*” sözlərinin müvafiq işarə əvəzliyinə “*ilə*” qoşmasını artırmaqla yaranmışdır (Kotvich, 1962: 322). Əvvəla, qeyd edilən sözlərin tərzi-hərəkət zərfi, bəzən isə əvəzlik kimi təqdim edilməsi düzgün deyil, çünki bu sözlər yalnız işarə əvəzliləridir. İkincisi, verilən sözlərdə “*ilə*” qoşmasının semantikasından əlamət yoxdur.

Bu fikirlə səsləşən fikir L.A.Pokrovskayaya aiddir. Onun fikrincə, “qaqauz dilindəki “*böölə, ölə, şöölə*” sözləri “*bu, o, şu*” işarə əvəzlilərinə “*ilə*” qoşmasının şəkilçiləşmiş formasının əlavə edilməsi ilə meydana çıxmışdır. Müəllif bu sözləri təyin funksiyasını yerinə yetirən əvəzlik sifəti və əvəzlik zərfi adlandırır (Pokrovskaya, 1964: 135). Ə.Abdullayev həmin sözlərin izahda verilən mənasının həqiqətdəki mənaya uyğun gəlmədiyini qeyd edir. Digər etiraz isə bu sözlərin həm əvəzlik, həm də sifət adlandırılmasına aiddir. Doğrudan da, “*elə, belə*” sözləri ancaq işarə əvəzliləridir. Onlar cümlədə təyin və tərzi-hərəkət zərfliləri olursa, o deməkdir ki, əvəzlik sifəti və zərfi əvəz etmişdir. Bu barədə A.N.Kononovun fikri də düzgün olmayan fikir kimi izah edilir. A.N.Kononov bu sözün feil düzəldən və qədim feili sifət şəkilçisi olan *-in* morfemindən yarandığını qeyd edir (Kononov, 1956: 284). Ə.Abdullayev doğru olaraq, burada müvafiq olaraq feil düzəldən və qədim feili bağlama şəkilçisinin olduğu fikrinə qarşı çıxır.

Ə.Abdullayev göstərir ki, “*belə, elə*” sözləri tarixən “*bu, o (l)*” əvəzliləri və bənzətmə-müqayisə mənalı *-lay* şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir ki, sonralar müəyyən fonetik

dəyişməyə məruz qalaraq, müasir formasına düşmüşdür: *bulay-bunun kimi, ollay-onun kimi*. Fikrini əsaslandırmaq üçün müəllif ciddi arqumentlər gətirir. Belə ki, türk dillərində *-lay* şəkilçisinin başqa variantları vardır: *-layın, -ley, -la, -lə, -le, -tayın, -təkin, -tay, -day, -tək, -dək* və s (Dmitriyev, 1962: 26, 47; Mirzəzadə, 1962: 306-307). Bəzi türk dillərində bu elementlərin paralel işlənməsi onların eynimənalı olduğunu göstərir, lakin bu sözləri zərf hesab etmək səhvdir (Musayev, 1964: 187-188).

Məqalədə türk dillərinə və dialektlərə aid zəngin materialların verilməsi və elmi-məntiqi şərh *-lay, -ley* şəkilçisi barədə Ə.Abdullayevin fikirlərini təsdiq edir. Maraqlıdır ki, bu şəkilçi yalnız əvəzliliklərə deyil, adlara: ismə, sifətə də artırılıb müasir Azərbaycan dilindəki “*kimi*” qoşmasının mənasını formalaşdırır.

Ə.Abdullayevin etimologiya sahəsində uğurlu araşdırmaları vardır. Xüsusilə *-lay, -ley* şəkilçilərinin “*elə, belə*” işarə əvəzliliklərinin formalaşmasındakı rolu elmi-nəzəri əsaslarla və müxtəlif türkdilli xalqların dilindən gətirilən zəngin nümunələrlə şərh olunur və təsdiqini tapır. Belə ki, “*o, bu*” işarə əvəzlilikləri *-lay, -ley* şəkilçisi ilə işlənərək, nəhayətdə sondakı “*y*” samiti düşmüşdür.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, Ə. (1992). *-Lay* şəkilçisi və belə, elə sözlərinin etimologiyası. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. BU nəşriyyatı, s.208-215.
2. Ashnin, F.D. (1958). Ukazatelnyye mestoimeniye i ikh proizvodnyye v azerbaydzhanskom, turetskom i turkmenskom yazykakh. AKD, Moskva, 27s.

3. Kotvich, V. (1962). Issledovanie po altayskim yazykam. IIL, Moskva, 373 s.
4. Pokrovskaya, L.A. (1964). Grammatika gagauzskogo yazyka. «Nauka», Moskva, 298 s.
5. Kononov, A.N. (1956). Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazyka. Izd. AN SSSR, Moskva-Leningrad, 569 s.
6. Dmitriyev, N.K. (1962). Stroy tyurkskikh yazykov. IVL, Moskva, 608 s.
7. Mirzəzadə, H. (1962). Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı: BU nəşriyyatı, 367 s.
8. Musayev, K.M. (1964). Grammatika karaimskogo yazyka. «Nauka», Moskva, 344 s.

Aygül Cahangirova
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
UOT 341.; 341.2
aygul.jahan@gmail.com

İNSAN HÜQUQLARININ İMPLEMENTASİYASINDA ƏSAS HAKİMİYYƏT ORQANLARININ ROLU

***Açar sözlər:** insan hüquqları, insan hüquqlarına hörmət prinsipi, hüquqi implementasiya, insan ləyaqəti, ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi*

***Keywords:** human rights, respect for human rights, the principle of personal dignity, implementation obligations, prohibition of discrimination*

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyasının 151-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2023). Hüquqi müstəvidə İmplementasiya prosesi dövlət orqanlarının beynəlxalq öhdəlikləri və millətlərarası orqanların qərar və tövsiyələrini yerinə yetirmək üçün atdığı addımlar kimi başa düşülür. Beynəlxalq hüquqa uyğunluğun əldə edilməsi qanunların və siyasətin beynəlxalq qərar və öhdəliklərə uyğunlaşdırılmasının nəticəsi olaraq baş verir. Hüquq ədəbiyyatında implementasiya fərqli mövzular üçün

fərqli mənalara ifadə edə bilər. İmplementasiya ilə assosiasiya olunan, beynəlxalq standartlara uyğunluğun təmin edilməsi üçün "məcburiyyət" termini ədəbiyyatda müxtəlif yollarla istifadə olunsada, sanksiyaları və ya çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün digər tədbirləri ehtiva edir. Bəzi sistemlərdə bir termin digərindən daha dominant ola bilər. "Effektivlik" uyğunluğa nail olunması üçün təsir vasitələrini ölçən beynəlxalq orqan tərəfdən dövlətin beynəlxalq standart və qərarlara müvafiq tədbirlərin görülməsi ilə bağlı davranışını nə dərəcədə dəyişdirməsi ilə müəyyən edilir (Murray, Long, 2022: 29).

Ümumiyyətlə, parlament və onun üzvləri insan hüquqlarının müdafiəsində olduqca əhəmiyyətli rol sahib olmasına baxmayaraq, daim nəzərə alınmalıdır ki, onlar milli insan hüquqları sistemində tək deyillər. Qanunverici orqanın insan hüquqlarının digər milli müdafiə mexanizmləri ilə koordinasiyalı əməkdaşlığı bu sahədə inkişafın əsas sütunlarından biridir. Həmçinin, vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə mütəmadi və sıx əlaqələr insan hüquqlarının implementasiyası sahəsində maneələri yaxında görməyə və aşkar etməyə, onların aradan qaldırılması üçün müvafiq tövsiyələr verməyə gətirib çıxarır (Əliyev, 2019). Hakimiyyətin digər qolu olan icra hakimiyyətinin insan hüquqlarının təmini və müdafiəsində rolu onun dövlətin həyatında birbaşa bu prosesin əsas iştirakçısı kimi çıxış etməsində ifadə olunur. Bu mövzuda danışarkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən verilmiş mühüm normativ aktlar xüsusi qeyd olunmalıdır. Beynəlxalq hüququn milli hüquq sisteminə inteqrasiyası sahəsində məhkəmə hakimiyyətinin özünəməxsus yeri də xüsusi vurğulanmalıdır (Christian, 2013). Uzun illər araşdırma və müzakirələr

mövzusu olan beynəlxalq hüququn tətbiqində milli məhkəmələrin fəaliyyətinin daha çox dövlətin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə əsaslanması, beynəlxalq məhkəmələrin mahiyyətini zəiflətməməlidir. Təsadüfi deyil ki, nəinki Avropa qitəsi, onun hüdudlarından kənar da İnsan hüquqları sahəsində İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Avropa Konvensiyası ilə yanaşı Avropa İnsan hüquqları məhkəməsinin qərarlarına da ən çox istinad edilir (Wind, 2016: 117). İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipinin məzmununu isə, ilk növbədə, dövlətlərin onların yuridiksiyasında olan bütün şəxslərə münasibətdə hər hansı ayrı-seçkililik olmadan bu hüquqlara hörmət və əməl etmək öhdəliyi təşkil edir. Həmçinin müasir beynəlxalq hüququn inkişafı həmin normaların dövlətdaxili münasibətlər sferasında təsbit edilməsilə ilə xarakterizə olunur ki, bu da beynəlxalq hüquq normalarına hörmət prinsipi əsasında həyata keçirilməlidir (Əliyev, 2007: 345).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (2023).
2. Murray, R., Long, D. (2022). Research Handbook on Implementation of Human Rights in Practice.
3. Əliyev, Ə. (2019). İnsan hüquqları.
4. Christian, de Vos. (2013). From Rights to Remedies. Open Society Foundations.
5. Wind, M. (2016). Do Scandinavian Judges care about international Law? Nordic Journal of International Law.
6. Əliyev, Ə. (2007). Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi. Nəzəriyyə və praktika, 600 s.

Leyla Süleymanova
Azərbaycan Dillər Universiteti
dissertant
azerbaijanVIP@gmail.com

DİSKURSUN MİLLİ-MƏDƏNİ SƏCİYYƏSİ

Açar sözlər: *diskurs, kontekst, konsept, sosio-mədəni bilik, koqnitiv dilçilik*

Keywords: *discourse, context, concept, socio-cultural knowledge, cognitive linguistics*

Diskurs bir termin kimi elmə intibah dövründə gəlmişdir. Bu söz latın mənşəli “discurrese” sözündən olub, “müzakirə etmək”, “danışmaq” və s. mənələrdə işlənmiş, sonralar isə ona yeni çalarlar əlavə olunmuş və “ictimai şeylərin təbiətinə müvafiq olaraq danışmaq” mənasını qazanmışdır.

T.van Deykin sosial praktika adlandırdığı diskurs təbii ki, həyatın müxtəlif sahələri ilə bağlıdır və müvafiq olaraq, hüquqi, elmi, bədii, siyasi, media, dini və s. diskurslar var. Diskursiv bilik, bacarıq və vərdislər şəxsiyyətlərarası münasibətlərin nəticəsi kimi mədəni spesifikasiya ilə fərqlənir və hər hansı diskurs konkret dil toplumunun qanunları ilə qurulur. Dil toplumu ekstralingvistik, sosio-mədəni bilik, bacarıq və vərdislərlə xarakterizə olunur (Dijk Teun, 2008: 104) .

Diskurs ideoloji mahiyyət daşıyır. Bu fikrə əsaslanan N.Zayçikova diskursla bağlı üç əsas amili vurğulayır: 1) diskurs məndə reallaşır; 2) diskursun koqnitiv əsası var; 3) diskurs ideologiya ilə səciyyələnir (Məmmədov, 2010: 29).

Diskurs milli-mədəni xüsusiyyətlərlə səciyyələnir, çünki etnokulturoloji əlamətlər, milli duyum tərzini hər bir diskursda öz ifadəsini tapır.

Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Soçidə “Valday” Beynəlxalq Diskussiya Klubunun iclasının plenar sessiyasındakı çıxışında söylədiyi “Qarabağ Azərbaycandır!” (4 oktyabr, 2019), eləcə də 44 günlük müharibə dövründə öz çıxışlarında söylədiyi bu diskurs parçası milli-mənəvi xüsusiyyətlərlə səciyyələnir.

Diskursun anlaşılacaq və ya anlaşılmayan olması şəxsin daxili kontekstindən asılıdır. Daxili kontekst də müvafiq mədəni dəyərlər qarşılıqlı anlama və ünsiyyət zamanı qarşılıqlı təsir kimi çıxış edir. Daxili kontekst insanın dünya haqqında fərdi biliyi ilə bağlı olan bilikdir, daxili kontekst bilik haqqında bilikdir. Məhz diskursun subyektivliyi daxili kontekstə əsaslanır (Məmmədov, 2010: 30).

Koqnitiv dilçilikdə diskurs xüsusi sosio-mədəni kontekstdə şüur, təfəkkür və dilin strukturlarının qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsi kimi nəzərdən keçirilir (Karaulov, Petrov, 1989: 8). Diskurs prosesi sadəcə yazılan və ya deyilənə əsaslanmır, diskurs söyləmin kontekstində danışan və dinləyən arasında mənənin müzakirəsinin də daxil olduğu dinamik prosesdir. Diskurs fəaliyyətdə olan dil kimi, cümlədən sonra dil vahidi kimi, mədəni, institusional və ideoloji cəhətdən müəyyən olunmuş təcrübə kimi izah olunur. Diskurs dilin bütün əsas funksiyalarını əks etdirir: koqnitiv, kommunikativ, sosial və linqvistik.

Müəyyən məqsəd üçün formalaşmış diskursa funksional-koqnitiv yanaşma sırf dil faktlarına deyil, həmçinin pragmatik məqsədlərə, qəbul edən koqnitiv qabiliyyətinə, eləcə də mədəniyyətlərarası səriştə və fon biliklərinə əsaslanır.

Ədəbiyyat

1. Dijk Teun A.van. (2008). Discourse and context: A Sociocognitive Approach Cambridge University Press, 267 p.
2. Məmmədov, A., Məmmədov, M. (2010). Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çəşioğlu, 91 s.
3. Karaulov, YU.N., Petrov, V.V. (1989). Ob Grammatiki teksta k kognitivnoy teorii diskursa. T.A.van Deyk. YAzyk. Poznaniye. Kommunikatsiya. M.: Progress, s.5-11.

Sevda Məsimzadə
Bakı Dövlət Universiteti
dissertant
sevdamesimzade@mail.ru

EMOSİONAL İNTELLEKTİ ÖLÇMƏK ÜÇÜN İSTİFADƏ OLUNAN METODLAR

Açar sözlər: *emosiya, hisslər, intellekt, özgüvən, özünüqiymətləndirmə, insan*

Keywords: *emotion, feelings, intellect, self-confidence, self-assessment, human*

Emosional intellekt təkcə sizin öz davranışlarınızı idarə etmək üçün və digər insanlarla ünsiyyət yaratmaq üçün öz emosiyalarınızı dərk etməyinizdən ibarət deyil, həmçinin də başqa insanların da emosiyalarını anlamağınız və onlara təsir etməyinizdən ibarətdir. Məhz emosional intellektimiz bizim davranışlarımızı necə idarə etməyimizi, çətin situasiyada qəbul etdiyimiz qərarlarımızı müəyyənləşdirir (Bredberri, Grivz, 2017). Emosional intellekt adi intellektdən fərqli olaraq insan davranışının bünövrəsini təşkil edir. Emosional intellekt və IQ (intelektual əmsal) arasında birbaşa əlaqə yoxdur. Siz birbaşa intellekti yüksək olan insanın emosional intellektinin də yüksək olacağını deyə bilməzsiniz. İnsan doğulduğu andan onun IQ dəyişmir, bu sizin məlumatları, faktları öyrənmə bacarığınızdır, 15 yaşınızda da, 50 yaşınızda da dəyişməz olaraq qalacaq. Bunun əksi olaraq emosional intellekt isə dəyişəbilən məfhumdur, baxmayaraq ki, bəzi insanlar yüksək emosional intellektlə doğulurlar, bəziləri isə aşağı, lakin siz öyrənərək, ye-

nidən emosional intellektinizi yüksəldə bilərsiz (Bradberry, Greaves, 2009: 33).

Bir-birindən fərqli emosional intellekt modellərinin yaranması və inkişafı, emosional intellektin dəyərləndirilməsində yeni metodların yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu metodlar üç kateqoriyada qruplaşdırılır (Davis 2004: 65).

I. Özünü qiymətləndirmə;

II. Göstərilən performansın dəyərləndirilməsi;

III. Müşahidə əsaslı dəyərləndirmə.

Emosional intellekti dəyərləndirmək üçün müxtəlif metodlar vardır:

I. Self Report Emotional Intelligence test (SREIT) - N.Schutte və həmkarları Malouff, Hall, Haggerty, Cooper, Golden, və Dornheim tərəfindən bir kağız və qələmlə həll edilən testə ehtiyac olduğu üçün 1998-ci ildə yaradılmışdır. Müəlliflər bu testi yaradarkən Mayer və Saloveyin yaratdığı (1990, 1997) testə əsaslanmışdılar. İlk olaraq 62 sualdan ibarət test yaratmışlar, daha sonra keçərliliyini və faktor analizini yoxlamaq üçün pilot layihə kimi tətbiq edilmiş və sonda 33 sualdan ibarət bir test ortaya çıxmışdır. Suallara verilən cavablar likert tiplidir, qətiyyənlə razı deyiləm-1bal; tamamilə razıyam-5 bal şəklində dəyərləndirilir (Schutte, 1998: 56).

II. D.V.Lyusin tərəfindən 2004-cü ildə yeni yaradılan metodikada emosional intellekt - həm öz hisslərini həm başqalarının hisslərini anlamaq və onları idarə etmək kimi dəyərləndirilir. Şəxsiyyətdaxili tamlıq, şəxsiyyətlərarası tamlıq anlayışlarını da məhz Lyusin ilk dəfə olaraq elmə gətirmişdir. Beləliklə metodikanın strukturu emosiyaları dərk etmək və emosiyaları idarə etməkdən ibarətdir. Modelə uyğun olaraq emosional intellektin ölçülməsi üçün 46 sualdan (4 əsas və 5

əlavə kateqoriyada cəmlənir) ibarət olan sorğu verilir (Lyusin, 2004: 56).

III. Mayer və Salovey 1990-cı ildə öz modellərini-MEIS (Multi-factor Emotion Intelligence Test) yaratmış, 1997-ci ildə isə daha da təkmilləşdirmişlər. Modelin strukturuna 200 dən çox sual və 12 sub test daxil idi (6; 7). P.Salovey və C.Mayerin fikrincə, “emosional intellekt-özünün və başqalarının emosiyalarını idarə etmək, qiymətləndirmək, nümayiş etdirmək və onları təfəkkür və motivasiyada istifadə etmək qabiliyyətidir”. D.Karuso qeyd edir ki, “emosional intellekt nə intellektin əksidir, nədə ağılın hisslər üzərində qələbəsidir, bu iki prosesin unikal kəsişməsidir”. 2002-ci ildə isə müəlliflər birgə olaraq emosional intellektin səviyyəsini ölçmək üçün MSCEİT V.2.0 (Mayer Salovey Caruso Emotional Intelligence Test) yeni testini hazırlayırlar. 141 sualdan və 8 seksiyadan ibarət olan MSCEİT testi, MEIS testi ilə müqayisədə daha yaxşı psixometrik nəticələr göstərdi (Mayer, Salovey, 2004: 197).

Ədəbiyyat

1. Bredberri, T., Grivz, D. (2017). Emotsionalnyy intellekt 2.0 Perevod na ruskiy yazyk, izdaniye na russkom yazyke, oformleniye OOO «Mann, Ivanov i Ferber».
2. Bradberry, T., Greaves, J. (2009). Emotional Intelligence 2.0.
3. Davis, M. (2004). Measure Your Emotional Intelligence, (Trans. Solina Silahli), Alfa Publications, 1st Edition, Istanbul, pp.65-70.
4. Schutte, N.S., Malouf, J.M., Halhagerty, E., Cooper, D.J., Golden, Dornheim, J.T. (1998). “Development and

validation of a measure of emotional intelligence”, Personality and Individual Difference, pp.167-177.

5. Lyusin, D.V. (2004). Sovremennyye predstavleniya ob emotsional'nom intellekte Sotsial'nyy intellekt: Teoriya, izmereniye, issledovaniya Pod red., D.V. Ushakova. M.: Izvo <<Institut psikhologii RAN>>, s.29-36.
6. <http://www.queendom.com>.
7. <http://www.talentsmart.com/>
8. Mayer, J., Salovey. P., Caruso, D. (2004). Emotional intelligence: Theory, findings, and implications Psychological Inquiry, 15, pp.197-215.

Leyla Əliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
dissertant
rleyla83@gmail.com

CONATAN KOUNUN ROMANLARINDA MİLLİ KİMLİK AXTARIŞLARI

Açar sözlər: C.Kou, milli kimlik, ingilisçilik, roman

Keywords: J.Coe, national identity, englishness, novel

Müasir ingilis yazıçısı Conatan Kounu (Jonathan Coe, 1961) Qərb ədəbi tənqidində “millətin vəziyyətini əks edən roman” müəllifi adlandırırırlar (Allardice, 2022). Amma son illər onun əsərləri daha çox “İngiltərənin vəziyyətiylə” (condition of England) bağlıdır (Guignery, 2015: 157). Məhz belə əsərlərində yazıçı milli kimlik problemindən bəhs edir. Milli kimlik deyəndə ingilislərin qürur mənbəyi olan “ingilisçilik” anlayışını nəzərdə tuturuq. Yəni yazıçı ingilislərə məxsus nəzakətli, ədalətli, qürurlu və təmkinli olmağı, istənilən hadisələrdə soyuqqanlı davranışların itdiyini, onun əvəzinə müasir insanın siması olan qəddar və rəhimsiz, eqoist insanın yer aldığını önə çəkir. Məlumdur ki, fərdin özünüdərk eyni zamanda adət-ənənələrin, mədəni dəyərlərin, davranış qaydalarının mədəni dəyərlərin semantik sahələrinə daxil olmasıyla şərtlənir. Başqa sözlə, milli kimliyin başlıca xüsusiyyəti subyektin öz sosial-mədəni özgürlüyünü müəyyən etməsidir.

Conatan Kou “Sizin heç ağılnza da gəlməz”, “Orta İngiltərə”, “Maksvell Simin inanılmaz məxfiliyi” romanlarında “ingilisçilik” anlayışının böhrana uğradığını, öz keçmişindən,

milli-mədəni kimliyindən və öz “Mən”indən uzaq düşən fərdin faciəsi kimi göstərir. Onu da qeyd edək ki, Conatan Kou ədəbiyyatı həyatın hansısa universal həqiqətləri ifadə edə biləcəyi ideyasını qəbul etmir (Guignery, 2018). Elə buna görə onun əsərlərində adət etdiyimiz ənənəvi “ingilisçilik” anlayışı ümumidən xüsusiyyətlərə enir, insanın mənəvi-ruhani dünyasına işıq salır.

“Maksvell Simin inanılmaz məxfiliyi” (Coe, 2011) romanı kimliyindən, öz milli-mənəvi dəyərlərindən uzaq düşən insan haqqındadır. Cəmiyyətdən təcrid olan, tənhalaşmış qəhrəman avtomobilindəki naviqatorun səsinə aşıq olur. İnsani münasibətlərin yoxluğu onu vizual aləmə çəkir. Onun şəxsi həyatı yoxa bərabərdir, o, valideynləri ilə əlaqəsini kəsir, dostlarından imtina edir, yalnız sosial şəbəkələrdəki virtual dostlarla əlaqə saxlayır.

Sonda bütün bunlar qəhrəmanı klinik depressiyaya salır. Özünə qapanan qəhrəman özünü rahat hiss etdiyi virtual realıq yaradır: GPS naviqatoru ilə əlaqə saxlayır, ona ad verir. Sosial forumda qeydiyyatdan keçərək virtual aləmə düşür. Zaman keçdikcə virtual realıq onun həyat təlimatlarını mənimsəyir və virtuallıq reallığın sərhədlərini silir, qəhrəmanın şəxsiyyətinin itirilməsinə gətirib çıxarır.

Yazıçı qadjetlər, texniki cihazlar və virtual söhbətlər dünyasında itmiş adi bir İngiltərə sakininin faciəsindən bəhs edir. Ünsiyyət qurmağın, əlaqə saxlamağın, hətta dünyanın müxtəlif yerlərində bir çox ünsiyyət yollarının mövcud olduğu müasir dünyada ünsiyyətsizliyin və tənhalığın acısını yaşayan fərdin problemlərini açıq şəkildə qabardır.

Bu əsərə iki tərəfdən baxmaq və təhlil etmək olar. Bir tərəfdən əsərə klassik yunan faciəsi prizmasından baxmaq lazımdır, yəni əsərdə insan faciəsi oynanılır. Digər tərəfdən

əsər postmodernist oyun və fars kimi təqdim edilir, çünki o “faciənin müasir formasından” başqa bir şey deyil. Yəni əsərin əsasında “tarixdə hər şey iki dəfə təkrarlanır, əvvəl faciə, sonra isə fars kimi” deyimi dayanır (Marks, 1999: 104).

“Orta İngiltərə” romanında isə müasir İngiltərənin yeni tarixi canlanır. Bu tarix adı bir ingilisin həyatı fonunda təsvir edilir və yazıçı beləcə, insanın özünün də istəmədiyi, lakin yaşamalması olduğu həyat reallıqlarını absurd gerçəklik kimi təqdim edir. Başqa sözlə, əsər dünyanı hər tərəfdən bürüyən xaosla adı bir insanın döyüşünü əks edir. Digər tərəfdən məlum olur ki, insanın əvvəllər mövcud olan, amma sonra itirilən – mərhəmət, qayğı, ünsiyyət, nəzakət və başqa insani keyfiyyətləri yoxa çıxıb. Yazıçı siyasi xaosun içində batan İngiltərə və öz vətəndaşlarını da bu xaosa çəkən “yeni ingilisçiliyin” yanlışı olduğunu irəli sürür. Həmçinin əsər nəyinki İngiltərəni, bəşəriyyəti bürüyən milli kimlik böhranından bəhs edir.

Yazıçı siyasətin və siyasi fikirlərin insanın şəxsi həyatını və şəxsi münasibətlərini necə müəyyənləşdirdiyindən yazır. Sosial proseslər fonunda sırası ingilisin adı insani qaygılarını önə çəkir. Beləliklə, yazıçı “Orta İngiltərə” romanında İngiltərəni və sırası ingilisi canlandırır, “ingilisçiliyin” nədən nəyə döndüyünü göstərir.

Məsələyə geniş aspektdən baxsaq görürük ki, əgər ingilis yazıçıları öz əsərlərində ingilis milli xarakterini kifayət qədər satirik obrazlarda istifadə edirlərsə, Conatan Kou “ingilisçilik” problemini bir qədər fərqli aspekti önə çəkir, milli özünüdərk və milli kimlik problemini qaldırır və onun yoxluğunun təhlükəsindən danışır. Conatan Kounun yuxarıda adı çəkilən romanlarının ideya-məzmunu əsas gətirərək onu demək olar ki, yazıçının yaradıcılığında milli kimlik problemi eyni zamanda

“ingiliscilik”lədə əlaqəlidir. Bu halda qəhrəmanın şəxsiyyət və fərd kimi öz mədəni kimliyini qoruması mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir.

Düşünürük ki, Conatan Kounun yaradıcılığında milli kimlik məsələləri ingilis ədəbiyyatı ilə birbaşa bağlı olduğu qədər də, tipoloji səciyyəlidir və mövzunun tədqiqi və əldə edilən nəticələr Azərbaycan ədəbiyyatında bu kimi mövzuların öyrənilməsinə bir istiqamət verəcək, qaldırılan problemin əhəmiyyətini önə çəkəcək.

Ədəbiyyat

1. Allardice, L., Coe, J. (2022). ‘We’re a nation driven by emotion and not by reason’ The Guardian, 29 Oct.
2. Coe, J. (2011). The terrible privacy of Maxwell Sim. Hamish Hamilton, 170 p.
3. Guignery, V. (2015). The Way We Live Now: Jonathan Coe’s Re-evaluation of Political Satire. *Etudes anglaises* 2 (Vol. 68), pp.156-169.
4. Guignery, V. (2018). ‘An Interview with Jonathan Coe – Looking Backwards and Forwards’, 54.
<https://journals.openedition.org/ebc/4396?lang=en>
5. Marks, K., Engels. F. (1999). *Sochinenie*. 2 izd. T. 18, 250 p.

Lala Jafarova
Baku, Azerbaijan
lala-j@hotmail.com

POLITICAL INSTITUTES AND DIPLOMACY IN GLOBAL HEALTH

Keywords: *political institutes, institutions, diplomacy, global health, state politics, global diplomacy*

Açar sözlər: *siyasi institutlar, diplomatiya, qlobal səhiyyə, dövlət siyasəti, qlobal diplomatiya*

The intersection of political institutions and diplomacy in the realm of global health represents a critical and evolving field of study within the broader domain of international relations and public health. Thus, a concise overview of the multifaceted dynamics in this direction can be characterized as an intricate relationship. The role and significance of political institutes and diplomatic efforts in addressing global health challenges is increasing, strengthening the interplay between state actors, international organizations, and non-state actors in shaping global health politics and outcomes.

The specific political institutions and their functions can vary widely from one country to another, depending on the form of government, the legal system, and the cultural and historical context. However, within the Presidential System of the state such as in Azerbaijan Republic, President being the head of state and government, heads executive branch of power. In terms of health issues, the executive branch can formulate and implement public health policies. These policies can cover a wide range of issues, including disease prevention,

vaccination programs, tobacco control, and nutrition guidelines as well as involving in the development of Emergency Response, such as during the pandemic or natural disasters.

One of the recent studies conducted in the United States indicated that infectious disease and climate change are global threats to the U.S. interests and world order (Fidler, 2023: 4). We believe that threats of global significance, including those of health nature, require consideration in the context of state politics and policy.

In the modern era, the concept of global governance has become more prominent due to the increasing influence of globalization. This term encompasses a wide range of activities related to the establishment of laws, rules, and regulations that pertain to global shared resources (Bloor, 2022: 18). This issue has gained additional attention due to the coronavirus pandemic (COVID-19) that showed direct link between politics and health issues on global scale. Examining globalization through the lens of health-related concerns reveals a detrimental impact, as infectious diseases, transcending national boundaries, exert a notable influence on political dynamics as well.

Global health diplomacy (Jafarova, Mammadov, 2022: 52) has emerged as an indispensable tool for fostering cooperation and resolving conflicts among nations in the context of health-related issues. It has various dimensions, encompassing both traditional and non-traditional security threats, as well as the role of soft power in promoting health as a shared global interest. Moreover, issues of sovereignty, ethics, and the balance between national interests and international solidarity represent political landscape of global health that include challenges and complexities.

Political institutions can be involved in global politics in a variety of ways, such as setting international rules, mediating disputes, providing a forum for states to interact and cooperate etc. They play a pivotal role in formulating and implementing global health policies, serving as platforms for negotiation, collaboration, and the exchange of knowledge and resources.

Governmental and non-governmental institutions influence global health governance, transnational networks and civil society organizations in shaping the global health agenda and ensure accountability in this field. Nature of political institutes and diplomacy in the context of global health is evolving. Therefore, there is the need for interdisciplinary research that encompasses political science, public health, international law, and ethics to better understand the intricate dynamics at play.

As global health challenges become increasingly complex and interconnected, a nuanced understanding of the role of political institutes and diplomacy is essential for advancing the global health agenda and achieving health equity both on local and on a global scale.

References

1. Fidler, D.P. (2023). A New U.S. Foreign Policy for Global Health. COVID-19 and Climate Change Demand a Different Approach. Council Special Report № 95. Council on Foreign Relations, 48 p.
2. Bloor, K. (2022). Understanding Global Politics. E-International Relations Bristol, England, 276 p. ISBN: 978-1-910814-61-1
3. Jafarova, L.A., Mammadov, V.G. (2022). Global Health Politics and Bioethics. Generis Publishing, 56 p. ISBN: 979-8-88676-242-6

Aynur Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
mehrribanks@mail.ru

AZƏRBAYCANDA RƏQƏMSAL BANK SİSTEMİ

Açar sözlər: bank sistemi, rəqəmsallaşma, rəqəmsal banking, ödəmə sistemləri, terminal, plastik kart

Keywords: banking system, digitization, digital banking, payment systems, terminal, plastic card

Müasir zamanda bank sisteminin inkişafının əsas istiqamətlərindən biri ənənəvi bankların geniş dairədə maliyyə məhsulları və xidmətləri göstərən rəqəmsal banklara cevrilməsidir. Avropada köhnə banklar ənənəvi bizneslə məşğul olurlar, pərakəndə əməliyyatlar üçün isə rəqəmsal bank şəkilində filial banklar açırırlar.

Digər variant bankın klassik formatından «bank-partnyor» maliyyə ekosisteminə keçməkdir. Bu digər şirkətlərlə partnyor münasibətlərin qurulmasını nəzərdə tutur. Partnyorların təqdim etdiyi xidmətlər müştərilərin geniş dairədə tələbatlarına cavab verməlidirlər. Bu ekosistemin sahibinə «bir pəncərə» prinsipi üzrə onlara idmət göstərməyə imkan verəcək. Üçüncü variant: banklar diqqətlərini mühasibat balansının idarə edilməsi və tranzaksiyaların həyata keçirilməsi koimi baza xidmətlərin göstərilməsində cəmləşdirə bilərlər. Bu istiqamət yüksək mənfəət gətirməyəcək, lakin riskin səviyyəsi aşağı olmasına və miqyas effektivinə görə cəlbədicə ola bilər.

Bu gün ənənəvi banklar rəqəmsallaşan dünyada rəqabət qabiliyyətli olmaları üçün rəqəmsallaşma texnologiyaları axtarıb tapmağa çalışırlar. Maliyyə texnologiyalarına malik şirkətlər

klassik bankların ciddi rəqibinə çevrilmişdilər və hətta onların bazardakı mövqelərini ələ alırlar. PwC-n proqnozuna görə 2025-ci ildə maliyyə texnologiyaları bank xidmətləri və ödənişləri bazarının 30-40%-ni və sığorta bazarının 30%-ni tutacaq. Facebook və MasterCard apardığı tədqiqatlara əsasən ABŞ-da cavan adamların 90%-dən çoxu ənənəvi bank sisteminə etibar etmir və yeni fintex xidmətlərinə daha çox müraciət edirlər. Bank sisteminin rəqəmsal transformasiyası bir neçə istiqamətdə həyata keçirilir.

1. Rəqəmsal bankinq-maliyyə xidmətlərinin mobil telefonlar və onlayn-platformalar vasitəsilə reallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu zaman bankın müştərilərlə işinin keyfiyyəti yüksəlir, vaxt məsrəfləri və xərclər aşağı düşür, bank işinin təhlükəsizliyi yüksəlir, servislərin işinin sürəti və keyfiyyəti artır. Bank işi yarandığından belə müştərilərə xidmət bankın ofisində fiziki əlaqə vasitəsilə həyata keçirilirdi. Bank işi inkişaf etdikcə xidmətlər uzaqdan göstərilir: telefon bankinqi, terminal bankinqi, internet bankinqi, mobil bankinq. Lakin rəqəmsal bankinq müştəriylə ünsiyyətin rəqəmsal kanallarından başqa həmdə müştərilərin sutka ərzində tələbatlarını ödəyən rəqəmsal bank məhsulları təqdim edir. Rəqəmsal banklar çox sayda müxtəlif maliyyə məhsulları və xidmətləri təqdim etməklə yanaşı, ofisləri olmadan mobil qoşmaların və saytların köməyi ilə xidmət göstərirlər. Çox zaman onları onlayn bank və ya direkt bank adlandırırlar.

2. Rəqəmsal bank rəqəmsal kanallardan istifadə edərək öz məhsul və xidmətlərinin çoxunu rəqəmsal şəkildə təqdim edir (Neretina, Lashina, 2018: 83-89).

Rəqəmsal bank geniş imkanlar açır. Bu imkanlar aşağıdakılardır:

- Müştərinin pulunun hərəkətinə hərtərəfli, interaktiv və aydın müşahidə etmək imkanı;
- Mərkəzləşdirilmiş məlumat bankının əvəzinə təhlükəsiz şifrələnmiş bölüşdürülmüş saxlama yerləri;
- Məlumata çıxışa nəzarət üçün biometriyadan (barmaq izləri, gözün tor qışası, həm də davranış biometriyasından) istifadə;
- Mobil qurğular vasitəsilə müştərilərin biznes-proseslərə ÇIXIŞI;
- Tam rəqəmsal ödənişlər;
- Satışın və yeni məhsulların yaradılmasının süni intellektin köməyi ilə avtomatlaşdırılması;
- Tikişsiz multikanallıq;
- Roboedvayzinq-süni intellekt əsasında məsləhətçi-robotlar;
- Risklərin idarə edilməsinin yaxşılaşdırılmaası, gəlirliliyin artırılması;
- Buludda böyük məlumatlar əsasında geniş təhlil;
- Süni intellekt platformalarından istifadə edilməsi (Golovenchik, Kovalev, 2019: 395).

1. Rəqəmsal banklar təklif etdiyi xidmətlər aşağıdakılardır: hesablar üzrə əməliyyatlar, kreditlərin və investisiyaların verilməsi, depozitlərlə iş. Bununla yanaşı ölkənin iqtisadi və texnoloji inkişafından, qəbul edilmiş qanun bazasından və bank sferasının inkişaf etmiş olmasından asılı olaraq rəqəmsal banklar yeni formatlardan da istifadə edirlər. Bunlar bankın mobil telefonlarda olan veb qoşmaları vasitəsilə əks əlaqə forması, sosial media meydançalar (Facebook, Twitter və s.), satış nöqtələrində, şöbələrdə və özünə xidmət qurğularında interaktiv videoəlaqə (Stolbova, Brendelevo, 2018: 238).

2. Əmtəni satıcısından faiz və ya komission haqqlar alan ödəmə sistemləri. Dünyada ödəmələr sahəsində ən tanınan şirkətlər PayPal, AliPay, Klarnadır. Azərbaycanda real vaxt rejimində işləyən azərbaycan banklararası ödəmə sistemi olan Azerbaijan Interbank Payments System, AZIPS 2001-ci ildən, pərakəndə ödəmələrin hesablaşma-kliring sistemi BCSS 2002-ci ildən, kommunal ödənişlərin uçotu və ödənilməsinin dövlət sistemi Azeri Payment Utility Service APUS 2008-ci ildən fəaliyyət göstərilir.

Hal hazırda Azərbaycanda Komtech şirkətinin Million terminallarının və Modenis şirkətinin E-manat ödəmə köşklərinin geniş şəbəkəsi fəaliyyət göstərir. 2022-ci ilin sonuna Azərbaycanda 3068 ATM terminalları, 79820 POS-terminallar və 2029 özünəxidmət terminalları fəaliyyət göstərir. Bir bankomata düşən əməliyyatların orta aylıq həcmi 1050784,2 manat, Bir POS-terminala düşən əməliyyatların orta aylıq həcmi 10212,0 manat olmuşdur (5).

Ölkədə plastik kartlar bazarında Mobil Bank, SMSNotification, E-commerce, Internet Banking kimi xidmətlər yayılıb. AzeriCard xidmət göstərdiyi bank kart sahibləri milli mobil operatorlar şəbəkəsi ilə yanaşı ölkədən kənardan 190 ölkədən SMS xəbərdarlıq xidməti ala bilirlər. Bundan başqa kart sahibləri qaz, işıq və su istifadəsi üçün ödənişləri AzeriCard mərkəzinin interbank sistemində edə bilirlər (Abbasov, Mamedov, Aliyev, 2019: 81-89).

Azərbaycanda rezident maliyyə institutlarının emissiya etdiyi ödəniş kartları vasitəsilə 31.08.2023 tarixində aparılan əməliyyatların sayı 96 527,8 min ədəd, əməliyyatların həcmi isə 7 508,8 milyon manat olmuşdur.

Bundan başqa müasir banklarda təqdim olunan rəqəmsal maliyyə xidmətlərindən biri də əmək haqqını alana qədər

müştərilərə kredit təqdim edən ani kreditləşmə sistemləridir. Bu bazarda fəaliyyət göstərən ilk firmalardan biri Böyük Britaniyanın Wonga firmasıdır. Bu firma 1 gündən 35 günədək 400 funt sterlinq məbləğində kreditlər verir. Belə əməliyyatlar yüksək riskli olduğu üçün ənənəvi banklar həmin xidməti göstərmirlər. Azərbaycanda bu cür xidməti Kapital Bank öz müştərilərinə təqdim edir.

Hal hazırda ölkədə 2030-cu ilədək milli inkişaf strategiyası işlənib hazırlanır. Həmn strategiyanın 2026-cı ilədək dövrü əhatə edən birinci mərhələsində iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı üzrə kompleks tədbirlərin, o cümlədən rəqəmsallaşdırmanın həyata keçirilməsi nəzərdə tutulub. Bu kontekstdə bankların qarşısına korporativ inkişaf, rəqəmsal transformasiya, nəğdsiz ödənişlərin genişləndirilməsi, insan kapitalının, məlumatlar bazasının inkişaf etdirilməsi üzrə vəzifələr qoyulub.

Ədəbiyyat

1. Neretina, Ye.A., Lashina, M.V. (2018). Roznichnyy banking v epokhu perekhoda k tsifrovoy ekonomike Marketing v Rossii i za rubezhom. № 5, s.83-89.
2. Golovenchik, G.G., Kovalev, M.M. (2019). Tsifrovaya ekonomika. Minsk: Izd. tsentr BGU, 395 s.
3. Stolbova, M.I., Brendelevoj, Ye.A. (2018). Osnovy tsifrovoy ekonomiki: ucheb. posobiye pod red. M: Nauch. b-ka, 238 s.
4. <https://www.stat.gov.az/source/finance/>
5. Abbasov, A.M., Mamedov, Z.F., Aliyev, S.A. (2019). Tsifrovizatsiya bankovskogo sektora: novyye vyzovy i perspektivy. Ekonomika i upravleniye. № 6 (164), s.81-89. DOI:10.35854/1998-1627-2019-6-81-89.

Müqəddəs Zeynalova
Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi
Bakı, Azərbaycan
muqeddeszeynalova@gmail.com

TAHİR SALAHOV: AZƏRBAYCAN İNCƏSƏNƏTİNİN PARLAQ ULDUZU

Açar sözlər: Tahir Salahov, rəssam, sərt realizm, portret, təsviri incəsənət

Keywords: Tahir Salahov, artist, hard realism, portrait, fine art

21-ci əsrin ən mühüm rəssamlarından biri hesab edilən Tahir Salahov 1928-ci il noyabrın 29-da Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində anadan olub. Xüsusilə portret sənətində görkəmli istedadı və müxtəlif incəsənət növlərinə verdiyi töhfələri ilə tanınan rəssam sənət həyatı boyu realizm cərəyanının təsiri altında əsərlər yaratmış, lakin bunu özünəməxsus üslubu ilə birləşdirmişdir. Uşaqılıq yaşlarından rəssamlığa həvəsi yaranmış o bütün varlığı ilə yaradıcılığa, rənglər dünyasına bağlanmışdı. Salahovun əsərləri çox vaxt obrazlı sənət sahəsinə aiddir və portretlər, mənzərə rəsmləri, natürmortlar və tarixi səhnələr kimi müxtəlif mövzuları əhatə edir. O, sənət karyerası boyunca müxtəlif üslubları sınaqdan keçirdi, lakin daha çox realizmi qəbul etdi.

İlk rəssamlıq təhsilinə Bakıda Əzim Əzimzadə adına Dövlət Rəssamlıq Məktəbində başlayan Tahir Salahov daha sonra təhsilini Moskvada Surikov adına Dövlət Təsviri İncəsənət İnstitutunda davam etdirib. Bu proses zamanı o, rəngkarlıq, qrafika və portret sənətində bacarıqlarını inkişaf

etdirmiş və bu sahələrdə gördüyü işlərlə böyük rəğbət qazanmışdır.

Tahir Salahovun portretləri subyektlərinin dərin emosional ifadələrini və personajlarını müvəffəqiyyətlə tutmaq bacarığı ilə seçilir. Onun əsərləri təkcə fiziki oxşarlıqları deyil, həm də mənəvi dərinlikləri əks etdirir. Rəssamın portretləri insanın təkcə zahiri görkəmindən deyil, həm də daxili aləmindən xəbər verən xüsusi əsərlər hesab olunur. Tahir Salahov uzun və məhsuldar sənətkarlıq yolu keçmişdir. Onun əsərləri respublika və beynəlxalq sərgilərdə nümayiş etdirilmiş, karyerası boyunca müxtəlif mükafatlara layiq görülmüş rəssamdır.

Onun əsərləri Azərbaycan mədəniyyətini, tarixini, xalqını təsvir etməklə yanaşı, müasir incəsənət anlayışını əks etdirən mühüm nümunələr sırasındadır.

Təsviri sənətimizin ölməz korifeyinin yaradıcılığını yenidən yaşatmaq və yeni nəsllə tanımaq məqsədi əsərlərinin bir qismi Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində sərgilənir. Bunlardan “Bəşəriyyət naminə - 1961”, “Şair Mirzə Ələkbər Sabirin portreti - 1961-1962”, “Təmirçilər - 1960”, “Fikrət Əmirov portreti”, “Sənə, bəşəriyyət - 1961”, “Səhər. Çiçəkləyən nar - 1978”, “Bilgəh - 1980”, “Eyfel qülləsi - 1964” kimi əsərləri göz oxşayır. Habelə onun adına ev muzeyi fəaliyyət göstərir ki, burada təqribən 700-dən eksponat var.

“Sənə, bəşəriyyət - 1961” - Milli İncəsənət Muzeyi

Tahir Salahov sovet dönəmində də öz sənət azadlığını qoruyub saxlamaqla Azərbaycan incəsənətinin inkişafına öz töhfəsini verib. O, özünəməxsus üslubu, obrazlı yanaşması və mənalı əsərləri sayəsində ölkə və beynəlxalq nüfuz qazanıb. Qüdrətli fırça ustası, xalq rəssamı Tahir Salahovun rəssamlıq fəaliyyəti hər zaman dövlət səviyyəsində yüksək qiymətləndirilmişdir. O, sənət karyerası boyu bir çox mükafat və fəxri adlara layiq görülüb və Azərbaycan incəsənətinin mühüm siması kimi xatırlanmaqda davam edir. Onu müasir Azərbaycan rəssamlıq məktəbinin görkəmli nümayəndəsi adlandırmaq daha düzgün olardı. Sevənləri, hər kəs onu realist rəssam kimi tanıyır. O elə bir sənətkardır ki, həyatın sərt və məsuliyyətli məqamlarını kətan üzərində böyük ustalılıqla canlandırma bilir. Tahir Salahov seçdiyi sənətdə fikrin, düşüncənin sözsüz ifadəsinin qüdrətini yarada bilir.

Tahir Salahov bundan sonrada Azərbaycan və dünya incəsənətinin mühüm simalarından biri kimi xatırlanacaq, onun əsərləri gələcək nəsillər üçün bundan sonra da ilham mənbəyi olacaqdır.

Sevinc Ədalətqızı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
sevincadalet@yandex.com

İSTİQLAL ŞAIRİ ƏHMƏD CAVADIN POEZİYASINDA ÜÇRƏNGLİ BAYRAQ MÖVZUSU

Açar sözlər: Əhməd Cavad, Azərbaycan, poeziya, istiqlal, üçrəngli bayraq,

Keywords: Ahmad Javad, Azerbaijan, poetry, independence, tricolor flag

Mən onu böyük məmnuniyyət və qürur hissi ilə poeziyamızın bayraqdarı, hətta İstiqlalımızın ilk sevdalısı adlandırırım. Söhbət istiqlal ruhlu şeirləri ilə Cümhuriyyət poeziyamıza dəyərli töhfələr bağışlayan, bayraq sevdalısı, Vətən, millət fədaisi, İstiqlalımızın tərənnümçüsü, ictimai və siyasi xadim, Azərbaycan Dövlət Himninin söz müəllifi Əhməd Cavaddan gedir. O Əhməd Cavad ki, Azərbaycanın azadlığı, milli müstəqilliyi naminə, şanlı və şərəfli mübarizə yollarında bütün ömrünü fəda etdi. O Əhməd Cavad ki, 1920-ci ilin baharında istiqlaliyyəti əldən getmiş Vətəninə kommunistlər tərəfindən güllələrdən deşik-deşik olmuş Azərbaycanın üçrəngli, şanlı bayrağını xain əllərdən xilas edərək ömrünün sonuna qədər göz bəbəyi kimi sevə-sevə qoruyub saxlaya bildi. Çünki 23 aylıq ömür sürmüş Cümhuriyyət bayrağının köksünə tuşlanan imperiya gülləsi sanki şairin kövrək qəlbinə tuşlanmışdı.

Çoxdandır ayrı düşdüm,
Üç boyalı bayraqdan.
A dostlar, mən yoruldum
Gizlicə ağlamaqdan.

Bayraq həsrəti şairin nigaran baxışlarında, ürəyinin döyüntüsündə, gözlərinin yaşında, eşqinin hərarətində ehtiva etmişdi. O, çox yaxşı bilirdi ki, zaman keçəcək, Vətəninin istiqlalıyyəti Şəhid qanlarıyla bərpa ediləcək, xalqı, milləti üçrəngli bayraq deyəndə fəxarət və ehtiram hissi ilə şairin solmaz xatirəsini yad edəcək. Türkün bayrağına candan sevdalanan şairin hələ 1914-cü ildə Gəncədə böyük ruh coşqusuyla qələmə aldığı “Çırpınırdı Qara Dəniz” şeiri Türk dünyasının sarsılmaz qardaşlıq birliyinə bir ərnağan olmaqla yanaşı, mənəvi, saf, incə duyğuların tərənnümüdür. Bir sözlə, bayrağa sevginin mükəmməl, dolğun ifadə tərzini tapmış bu möhtəşəm, nümənəvi əsər Əhməd Cavadın istiqlal ruhlu poetik dünyasının şedevridir (Əhməd Cavad, 2005).

Dost elindən əsən yellər,
Bana şər, salam söylər.
Olsun bizim bütün ellər
Qurban Türkün bayrağına!
Yol ver Türkün bayrağına!!!

Xalqının, millətinin milli şüuruna, mənəviyyat və məfkurəsinə vətənpərvərlik hissləri aşılayan bayraq sevgili, ay-
ulduz təcəssümlü şeirlər Əhməd Cavad poeziyasının yaşayan ruhu, qaynar nəfəsi, mili ahəngi, istiqlalıyyət rəmzidir. Səkkizguşəli ulduzla ayı ıftixar hissiylə şeirlərinə baş tacı edən şair bundan qürrələnir, zövq alırdı. Əhməd Cavadın mənəvi dünyasını Türkün şanlı bayrağından ayrı təsəvvür etmək də qeyri mümkündür. Üçrəngli bayrağımızın yaranış tarixinə nəzər salaq: Türkoloq, alim Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycanın milli bayrağını təsis edərkən türkçülük ideologiyasına əsaslanmışdı. Azərbaycanın üçrəngli bayrağının rənglərinin

təyin edilməsində Əli bəy Hüseynzadə ilə yanaşı istiqlal şairimiz Əhməd Cavadın da xüsusi xidmətləri olmuşdur. Məlum olduğu kimi bayrağımızda əks edilən mavi rəng türkçülüyn, qırmızı rəng müasirliyin, yaşıl rəng isə islami dəyərlərin təzahürü anlamına gəlir. Səkkizguşəli ulduzla aypara isə Türk xalqlarının milli simvolu kimi dəyərləndirilir.

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadirikiz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!

Əhməd Cavad hələ 1919-cu ildə Bakıda Azərbaycan Cümhuriyyətinin Parlament binası üzərində bayrağımızı dalğalanan görəkən sonsuz qürur hissi çulğamışdı qəlbini. Dilindən bədahətən süzülən ölməz misralarıyla:

Köksümdə tufanlar gəldim irəli,
Öpüm kölgən düşən mübarək yeri.
Allahın yıldızı o gözəl pəri
Sığınmış qoynunda Aya, bayrağım!

Əhməd Cavad Azərbaycan bayrağının rənglərini bütünlüklə qədim Türk xalqlarının - Oğuzların və Anadolu Türklərinin mənsub olduğu Qayi soyundan aldığına işarə edirdi. Eyni zamanda Əhməd Cavad bədi boyalarla təsvir etdiyi milli bayrağımızın simasında Azərbaycan Türklərinin Elxanilər sülaləsinə mənsub olduğunu da demək istəyirdi. Hələ qədim zamanlardan Elxanilərin yaşadığı əzəli-əbədi Türk torpaqları Azərbaycana məxsus idi. Şair əsrlərlə davam edən Elxani

hökmranlığının qaldırdığı əski Türk bayrağını Azərbaycanın üçrəngli milli istiqlal bayrağıyla bərabər tutaraq, onu Türkçülüyn simvolu kimi dəyərləndirirdi. Şair sevinc göz yaşlarıyla üçrəngli bayrağı qürurla salamlayaraq kölgəsinin düşdüyü mübarək yeri öpmək üçün bütün varlığıyla can atırdı. Əhməd Cavad milli bayrağın sorağını şanlı Türküstanın istiqlaliyyət beşiyi sayılan Azərbaycan yurdundan başlayaraq qədim Türklərə məxsus olan Quzğun dənizindən ta ki bütün Turan torpaqlarınadək almaq istəyirdi. Üçrəngli bayrağı daima yüksəklərdə görmək eşqi, amalı və diləylə yaşayan şair bu bayraq uğrunda canından, qanından keçməyə hazır idi. Keçdi də...

1919-cu ildə Parlamentin açılışında Cümhuriyyətimizin qurucusu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!” söyləyərək vurğulamışdısa, bir şair kimi rəğbət bəslədiyi Əhməd Cavad da mənəvi atasının sözüne qüvvət verərək bayrağa olan sonsuz ehtiramını **“Qalxıb, bir də enməz elin bayrağı, O sənin, o mənim əlimdədir, bil!” - deyə coşquyla ifadə etmişdi.** Belə ki, 70 il hökm sürən SSRİ imperiyasının əsarətindən qurtularaq, öz müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikasının şanlı üçrəngli bayrağının bəraət dövrü yetişir. 1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri, Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə keçirilən sessiyada Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı olaraq təsdiq edilir. 1991 -ci il fevralın 5-də Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti “Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı haqqında” Qanun qəbul edərək onu Dövlət bayrağı elan edir. Beləliklə, üçrəngli bayrağımız 70 ildən sonra ilk dəfə Naxçıvanda dalğalanır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2009-cu il noyabrın 18-də imzaladığı sərəncama əsasən 9 noyabr tarixi Dövlət Bayrağı günü kimi qeyd olunur. 2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycanın tarix salnaməsinə zəfər nidasıyla həkk edildiyi şanlı və şərəfli gündə bir sıra istiqlal aşıqləri kimi Əhməd Cavadın da nigaran ruhu şad oldu. Qarabağımızın Haqq savaşı uğrunda mübarizəyə atılan qəhrəman fəhlər öz qanları, canları bahasına 30 illik həsrətlə yol gözləyən əsir torpaqlarımızda bayraq ucaltmaqla İstiqlaliyyət Şəhidi Əhməd Cavadın ruhundan sanki xeyir-dua almağa nail oldular. Murovdağ zirvəsində, Suqovuşanda, Füzulidə, Cəbrayılda, Zəngilanda, Qubadlıda, Şuşada İndi azad Qarabağın Xarı Bülbül nəfəsli yelləri məğrur-məğrur dalğalandırır şanlı bayrağımızı. Əhməd Cavadın da vaxtilə azad və müstəqil Azərbaycanına ithaf etdiyi alovlu misraları bu günümüzün carçısıdır sanki.

O bəzənmiş yara baxın,
Bu sərvətə, vara baxın!
Cənnətidir Qarabağın!
Canım-gözüm, gözüm-canım,
Azərbaycanım!
Can, can, Can, Azərbaycan!

Ədəbiyyat

1. Əhməd Cavad. (2005). Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə. Bakı: Şərq-Qərb.

Xəyalə Ramazanova
Cəlilabad rayon Uzuntəpə kənd
R.Hüseynov adına 2 saylı tam orta məktəbi
xeyaleramazanova88@gmail.com

TƏHSİLDƏ TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ ƏHƏMİYƏTİ

Açar sözlər: *təhsil, texnologiyalar, innovasiyalar, yaradıcılıq*

Keywords: *education, technologies, innovations, creativity*

Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramında göstərildiyi kimi, *humanistləşdirmə, demokratikləşdirmə, humanitralaşdırma, integrasiya, diferensiallaşdırma, fərdiləşmə, innovasiyalardan istifadə prinsiplərinə əsaslanaraq təhsil alanın elmi dünyagörüşünün formalaşdırılması milli zəminə, ümum bəşəri dəyərlərə əsaslanan bütün qurumların fəaliyyətini təhsil alanın mənafeyinə xidmət etmək, şəxsiyyəti formalaşdırmaq, sosial həyata hazırlamaq məqsədi təhsilin qarşısında duran mühüm məsələlərdir (1).*

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasının ikinci strateji istiqaməti təhsilin bütün sahələrində - *yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə edilməsini, innovasiyaların tətbiqini nəzərdə tutur (2).*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev göstərir ki, intellektual inkişafın, elmi dünyagörüşün, yüksək təhsilin təkanverici amili İKT, yeni texnologiyalardır ki, yetişən gənc nəsillər texnologiyalardan səmərəli istifadə etməli və

bu prosesə fəal şəkildə qoşulmalıdır. Cənab Prezidentin Müəllimlərin XIII qurultayının iştirakçalarına göndərdiyi məktubunda deyilir: *“Bu gün qədəm qoyduğumuz informasiya cəmiyyəti və biliklərə əsaslanan yeni tipli iqtisadiyyatın formalaşması, qloballaşma çağırışları, bütün dünya təhsil sistemi qarşısında yeni vəzifələr qoyur. “Təhsil əsri” adı qazanmış XXI əsr Azərbaycan təhsilinin yeniləşməsini və müasirləşməsini tələb edir” (3).*

Təhsil sektoru qarşısında qoyulan - *“Azərbaycan təhsilinin yeniləşməsi və müasirləşməsi”* dedikdə ilk növbədə təhsilin kompleks informatlaşması, təhsil sistemində İKT-dən intensiv istifadə, kompüter texnologiyalarından səmərəli istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Cənab Prezident məhz elə bu barədə belə deyir: *“Azərbaycanda gərək virtual dərslər, yeni texnologiyalar geniş yayılsın, bütün məktəbləri əhatə etsin. Bu çox böyük, mürəkkəb, çoxlu maliyyə vəsaiti tələb edən proqramdır. Amma, biz bunu etməliyik. Çünki biz gələcəyə baxmalıyıq”.*

Bu istqamətdə Respublikamızda ardıcıl işlər həyata keçirilir, dövlət səviyyəsində tədbirlər təşkil edilir, qərar və sərəncamlar verilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin *“Azərbaycan 2020-gələcəyə baxış” inkişaf Konsepsiyası* *təhsilin inkişafında, təlim və tərbiyənin səviyyəsinin yüksəldilməsində yeni təlim texnologiyalarından, xüsusilə informasiya kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə edilməsini, dünya standartalarına uyğunluğunu tələb edir (4).*

Bu günkü təhsili, tədrisi, pedaqoji prosesi texnika və texnologiyasız təsəvvür etmək çətinidir. Bu gün təhsilimizdə distant təhsil, virtual təhsil, innovativ təhsil, elektron dərslər, elektron lövhələr, elektron dərslik və dərs vəsaitləri,

multimedialar, avtomatlaşdırılmış öyrədici sistemlər mövcuddur ki, bunlar tədris prosesini xeyli dərəcədə yeniləmiş və təkmilləşdirmişdir. Bəs bu texnologiyaları, yenilikləri təhsilə gətirən kim olmalıdır? Təbii ki ilk növbədə müəllim. Müəllimin yaradıcı fəaliyyəti, tədqiqatçılıq qabiliyyətləri, səriştəliliyi və peşəkarlığı onun fəaliyyət göstərdiyi işində yeniliklərdən istifadə etməsi və özünün də yaradıcı fəaliyyəti bu işin uğurlu təminatına səbəb olar.

Texnologiyalar daha çox “necə öyrətmək” məsələsini özündə ehtiva edir. Təhsil Strategiyasında göstərilir ki, *“Təhsilin inkişafında mühüm irəliləyişlərə nail olmuş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan, yaradıcı düşüncəni inkişaf etdirən və təhsilənin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan müasir, fəal-interaktiv təlim metodları daha yüksək nəticələr verir”*(2). Bu gün məktəblərimizdə pedaqoji prosesdə, inklüziv təhsildə interaktiv təlim metodlarından istifadə getdikcə genişlənməkdə və artmaqdadır.

Bu cəhətdən tədris prosesində fəal və interaktiv təlim metodlarının tətbiqi, yeni pedaqoji texnologiyalardan, kompüter texnikasından, innovasiyalardan, elektron lövhələrdən, elektron dərslik və dərs vəsaitlərindən istifadə heç şübhəsiz tədrisin keyfiyyətini xeyli dərəcədə yüksəldir, təhsil alanların bilikləri daha səmərəli mənimsəmələrinə, biliklərin uzun müddət yadda qalmasına, həmçinin onların texniki bacarıqlarının və tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin inkişafına səbəb olur.

Biz müəllim olaraq özərimizə düşən əsas missiyanı düzgün baxış bucağından qiymətləndirməliyik. Yəni öyrənmə mühitini maraqlı, yaradıcı və şagirdlərlə birgə öyrənməni düzgün təşkil etməliyik. Öyrənmə mühitində şagirdlər

sərbəstliyi və səmimiyyəti müəyyən çərçivə daxilində hiss etməlidirlər. Bu zaman istədiyimiz nəticəni əldə edə bilməmiş üçün münbüt şərait yaranır. Şagird hər şeydən öncə onu bilməlidir ki, o bu cəmiyyətin bir üzvüdür və bu cəmiyyətdə müəyyən sütuna malik olan şəxsiyyət yetişdirilir. Bu şəxsiyyət hərtərəfli olmalı, olduğu sahədən asılı olmayaraq dövləti, xalqı üçün faydalı şəxsiyyət olmalıdır. Buna görə də daim dərslərinə yaxşı hazırlaşmalı, təlimə müsbət motivasiyası olmalı, elmi yeniliklərlə mütəmadi maraqlanmalıdır. Elmi yenilikləri daha tez və əlçatan şəkildə əldə etmək üçün isə şagirdləri texnologiyalardan istifadə etməyə həvəs yaratmalı, onlar dərk etməlidirlər ki, texnologiyalardan, kompüter texnikasından istifadə etmədən yüksək nəticələr əldə etmək olmaz.

Texnologiyadan düzgün istifadə edən şagird öz sağlamlığının, gələcək həyatının, insanlararası münasibətlərin sağlam formalaşdırılmasında özünü düzgün korreksiya edən bir dahidir. Çünki, bu özünü düzgün inkişaf etdirmək, təkmilləşdirmək deməkdir. Həm təhsil, həm tərbiyə, həm də inkişaf baxımından bu yolda biz müəllimlər təhsil alanlara düzgün bələdçilik etməliyik. Bunun da vacib tərəfi müəllimin səmimi, intellektual mühitdə özünü şagirdlərlə birgə əməkdaşlıq etməsini göstərməsidir.

Məsələn, sinifdə heç bir dərsə marağı olmayan şagird varsa və bu şagird dərsi pozmağa meyilli isə biz onu danlamaqla, cəza verməklə deyil, onun maraq və meyl dairəsi tərəfindən özümüə yaxınlaşdırmalıyıq. Tutaq ki, şagird telefonda daha çox oyun oynayarsa bilməliyik ki, ona telefonla bağlı hansı iş tapşırılsa onu çox böyük həvəslə edəcəkdir. Elə buna görə də - “pedaqogikada müsbət keyfiyyətə əsaslanaraq mənfi keyfiyyəti aradan qaldırmaq”- prinsipinə əməl edərək şagirdin müsbət cəhətlərini tərifiylərək, onun mənfi cəhətini aradan

qaldıraraq biz də öz müsbət məqsədimizi həyata keçirmiş oluruq.

Şagirdlərə ev tapşırıqları verilərkən evdə də texnologiyalardan istifadə edilməsini tapşırmaq çox yaxşı olar. Belə olduğu halda tapşırığın daha yaxşı və həvəslə yerinə yetirilməsinə səbəb olar. Şagirdlər ev tapşırığının mövzuna uyğun təqdimatlar hazırlaya bilirlər. Məsələn, biologiyada növbəti keçəcəyimiz yeni mövzu “Dərman bitkiləri” olacaqdırsa, biz şagirdlərə hər bir dərman bitkisinin adını, təyinatını, onun təbabətdə və insan sağlamlığında faydaları haqqında məlumat verərəkən, həmçinin ev tapşırığı kimi, şagirdlərin özlərinin də texnologiyadan, internet resurslarından istifadə edərək daha əlavə dərman bitkilərini toplamağı tapşıra bilərik. Şagirdlər bu işə çox həvəslə qoşularlar. Növbəti dərstdə şagirdlərin xeyli əlavə məlumat topladıqlarını görəəcəyik. Toplanmış bu materiallar şagirdlər tərəfindən dinlənilir, təqdimatlar edilir.

Beləcə, bütün sinif dərman bitkiləri haqqında geniş məlumata malik olmaqla bərabər, hən də texnoloji bilikləri artır, texnologiyadan bilik qazanmaq yollarını öyrənirlər. Eyni zamanda əlverişli, müsbət müəllim-şagird əməkdaşlığı yaranır, şagirdlərin biliyi artır, dərslər də maraqlı keçməsinə səbəb olur.

Qeyd edək ki, texnologiyadan düzgün istifadə edilmədikdə onun insan orqanizminə mənfi təsiri də olur. Bu zaman müəllim fənninin tədrisində texnologiyadan necə istifadə etmək qayadaları haqqında şagirdlərə məlumatlar da verərsə daha yaxşı olar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı. Bakı: Çəşioğlu, 1999.
2. “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı. “Xalq” qəzeti, 25 oktyabr 2013-cü il.
3. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Azərbaycan müəllimlərinin XIII qurultayına məktubu. 22 sentyabr, 2008- ci il/ Xalq qəzeti, 22 sentyabr, 2008-ci il.
4. Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası. Bakı: Mütərcim, 2012.

Əli Ələkbərov
Xəzər Universiteti
eli.elekbeov2001@gmail.com

UNİVERSİTETLƏRDƏ İNKLÜZİV TƏHSİLİN TƏŞKİLİ: “SƏSLİ” RESURSLAR, DANIŞAN KİTABXANALAR

***Açar sözlər:** səsli kitab, səsli kitabxana, brayl yazı, inklüziv təhsilin tədrisi, universitetlərdə səsli kitabxanalar*

***Keywords:** audio book, audio library, braille, teaching inclusive education, audio libraries in universities*

Məlumdur ki, cəmiyyətin ən həssas və daha çox sosial müdafiəyə ehtiyacı olan təbəqəsi əlilliyi olan şəxslərdir. Onların hüquqlarının təmin edilməsi qarşıda duran vacib məsələlərdəndir. BMT-nin statistikasına əsasən, dünya əhalisinin 15%-ini, Azərbaycan Respublikası əhalisinin isə 6%-ini əlilliyi olan şəxslər təşkil edir. Uzun müddət cəmiyyətdə əlilliyi olan şəxslərə qarşı münasibət tibbi yanaşma modeli baxımından, yəni “cəmiyyətə yararlı olmayan üzv kimi” olmuşdur ki, bu da onların cəmiyyətə hüquq və imkan bərabərliyi prinsipi əsasında inteqrasiyasını məhdudlaşdırmışdır. Eyni zamanda, cəmiyyətdə əlilliyi olan şəxslərə qarşı belə bir münasibət formalaşmışdır ki, onlar evdə oturmalı və ictimai yerlərdə görünməməlidirlər. Çünki onlar müvafiq iş yerlərində və təhsil müəssisələrində digər şəxslərlə birgə işləyə və ya təhsil ala bilməzlər. Bu yanaşma isə cəmiyyətdə onlara qarşı xeyriyyəçi yanaşmanın deyil, mənəvi modelin formalaşdırılmasını zəruri edir (“Regional İnkişaf” İctimai Birliyi Bakı şəhəri, Mikayıl Müşfiq küçəsi 2H, Bakı 2018).

İnklüziv təhsildə təlimin təşkili prinsiplərinin əsas məqsədi xüsusi pedaqoji-psixoloji üsullarla sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərdə kommunikativ bacarıq və vərdisləri inkişaf etdirməklə, müvafiq biliklərə yiyələnməsinə nail olmaq və onları müstəqil həyata hazırlamaqla cəmiyyətin bərabərhüquqlu vətəndaşına çevirməkdir (Azərbaycanda inklüziv təhsilin vəziyyətinə dair araşdırma sənədi, Bakı 2018).

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təsnifatlaşdırılması işindəki systemsizlik inklüziv təhsildə təlimin təşkili prosesini ləngidir. Bunun baş verməməsi üçün sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların cəmiyyətə adaptasiyası məqsədilə müəllim-valideyn əməkdaşlığı təmin olunmalı, ilk növbədə valideynlərlə maarifləndirici söhbətlər aparılmalıdır. Dünya praktikasında sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların problemləri erkən yaşlarda aşkar edildiyindən, onların məktəb dövründə öz problemlərinə uyğun təhsil müəssisəsində oxuması təmin edilir. Bu isə uşaqların öz bilik və bacarıqlarını daha yaxşı inkişaf etdirməsinə, gələcəkdə ali təhsil müəssisələrində təhsillərini davam etdirməsinə imkan verir və onların cəmiyyətin önəmli fərdinə çevrilməsinə şərait yaradır (Azərbaycan məktəbi Azerbaijan Journal of Educational Studies 2021: 53-54, 56).

Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin gələcəkdə hər hansı bir peşəyə yiyələnməsinin həyatının valideynlərsiz dövründə də müstəqil şəkildə yaşamasına kömək etdiyini nəzərə alsaq, ali təhsil müəssisələrinə onların cəlb olunması daha vacib və təxirəsalınmaz məsələdir. Belə şəxslər ali təhsil pilləsində təlim-təhsil prosesinə cəlb olunmaqla təkə müvafiq bir peşəyə yiyələnmir, həm də onların intellektual səviyyəsi artır, iradəli, sağlam düşüncəli, dünyagörüşlü, həyatda öz məqsəd və məramını bilən şəxsiyyətə çevrilirlər. Inklüziv təhsildə asudə

vaxtın düzgün təşkili məqsədlə kompüter texnologiyalarından və internetdən məqsədyönlü istifadənin əhəmiyyətini bildirməklə, sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərə öyrədici video-çarxlar göstərməklə, dünyanın müxtəlif yerlərində həyatı örnək olan bu cür insanları tanıtmaqla belə şəxslərin özlərinə inamını artırmaq, onların karyera qurmaq planlarını gerçəkləşdirməsinə nail olmaq mümkündür.

Kitabxanalar qədim zamanlardan bəllidir ki, bəşəriyyətin mənəvi sərvətlərini toplayıb saxlayan, onu mühafizə edən, cəmiyyətin ictimai istifadəsini təşkil edən sosial inistut, sivilisasiyanın informasiya bazasıdır. Onun əsas vəzifəsi cəmiyyətə xidmət etməkdən ibarətdir. Məhz buna görə də bəşər sivilisasiyası öz inkişafına görə kitabxanalara borcludur.

Bütün dünya ölkələrində kitabxanalar ümumi cəmiyyətə xidmət etməklə yanaşı cəmiyyətin bütün kateqoriyalarını məsələn gözdən əlil şəxslərə xidmət etməyi diqqətdən kənar qoymamışdır. Dünyanın istənilən yerində görmə məhdudiyətli şəxslərin maariflənməsi, hər hansı bir fəaliyyət sahəsində bilik və bacarıqlarını aşkarlayaraq nümayiş etdirmək üçün yüksək səviyyədə müstəqil kitabxanalar mövcud olmuşdur.

Universitet kitabxanaları da kalleksiyalardakı məlumat mənbələrindən bütün istifadəçilərin ən Rahat şəkildə istifadə etməsi imkanı yaradaraq bir universitet kitabxanasından gözdən əlillərin ən yaxşı formada təqdim edilməsini hədəfləməkdədir (Hüseynov, 2018).

Kitab oxumaq deyəndə gözdən əlillər çox çətinlik qarşısında dururdular. Orta məktəbdə, ali təhsil müəssisələrində, yaxud bədii əsərlərin oxunmasında böyük problemlərlə üzləşirdilər. Dərslikləri dəftərə köçürmək və yaxud başqasından xahiş edərək oxutdurmaq məcburiyyətində qalırdılar. Bütün bu çətinlikləri nəzərə alaraq 1981-ci il 01 iyun

tarixində Azərbaycan Korlar Cəmiyyətinin nəzdində Mərkəzi Korlar Kitabxanası yaradıldı. Tipoqrafiyada Brayl əlifbası ilə kitablar, jurnallar və s. çap olunaraq, kitabxananın istifadəsinə verildi. Bununla yanaşı, səsyzma studiyasında yerli və xarici ədiblərin əsərləri, müxtəlif mövzularda olan kitablar teleradio şirkətinin aparıcı diktorlarının ifasında oxunmaqla lentə köçürülərək, oxucu kütləsinin istifadəsinə verilmişdir (4).

Gözdən əlilliyi olan şəxslərin ali təhsil müəssisələrində tədris prosesində səsli mühazirələrin, səsli dərslik və ya dərs vəsaitlərinin olmasına çox böyük ehtiyac vardır. Brail şriftləri ilə yazılan kitabların oxunması və daşınması müəyyən problemlərə səbəb ola biləcəyini düşünərək səsli kitabların yaradılması və dərs prosesi zamanı onlara daha çox üstünlük verilməsi məqsədə uyğundur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanda inklüziv təhsilin vəziyyətinə dair araşdırma sənədi, 2018.
2. Azərbaycan məktəbi. Azerbaijan Journal of Educational Studies. (2021). №3, 53-54, 56 p.
3. Hüseynov, A. Görmə məhdudiyətli şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyasında kitab mütaliə və kitabxanaların rolu.
4. Gerk.az: Respublika Gözdən Əlillər Kitabxanası: <https://gerk.az/danisan-kitabxana/>

Ləman Allahverdiyeva
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
nəzdində Qida Sənayesi Kolleci
ilaxh@mail.ru

YAŞIL MARKETİNQİN QRINVOŞINQ PROBLEMİ

Açar sözlər: *yaşıl marketinq, qrinvoşinq, ekoloji cəhətdən təmiz məhsul, ekoloji markalanma, ekoloji istehlakçı davranışı*

Keywords: *green marketing, greenwashing, environmental-friendly product, eco-label, pro-environmental behaviour*

Son illərdə bazarlarda ekoloji cəhətdən təmiz, orqanik və ya təbii adlandırılan məhsulların sayı kəskin şəkildə artmışdır.

Ekoloji cəhətdən təmiz məhsul tendensiyasını qəbul edərkən cəmiyyət ekoloji marketinqlə bağlı aldadıcı iddiaların artması ilə üzləşir. Adətən qrinvoşinq (yanlış mesaj) kimi adlandırılan marketinq yanaşması insanları aldaraq, şirkətin prosedurlarının, metodlarının, məhsullarının və ya xidmətlərinin ekoloji cəhətdən təmiz olduğuna inandırır.

Qrinvoşinq hər hansı bir şeyin ekoloji cəhətdən təmiz olduğuna dair aldadıcı iddiaları təşviq etmək məqsədi daşıyan marketinq təcrübəsidir.

Qrinvoşinqin tanınması çətin ola bilər, çünki onun "təbii", "orqanik", "ekoloji cəhətdən təmiz" və s. kimi bir çox göstəriciləri vardır. Bununla belə, onların tərkibində hələ də bir çox təhlükəli kimyəvi maddələr vardır.

Kanada, Fransa, Avstraliya, Norveç və Böyük Britaniya kimi bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə müxtəlif hüquqi və tənzimləyici tədbirlərin köməyi ilə qrinvoşinq əleyhinə iddiaları idarə etmək üçün qabaqlayıcı tədbirlər həyata keçirirlər. Buna

baxmayaraq, o, çiçəklənir və bazarda adi hala çevrilir, bu zaman da istehlakçı aldanmış və yanlış məlumatlandırılmış olur.

Istehlakçılar arasında ekoloji markalanma və ya qrinvoşinq haqqında kifayət qədər məlumat yoxdur.

Ekoloji markalanma, istehsalçıların digər ənənəvi məhsullarla müqayisədə ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasına həqiqətən kömək etdiklərinə dair məsuliyyətlərini göstərmək üçün məhsullarda istifadə etdikləri işarə və ya simvoldur.

Ekoloji markalanma könüllüdür, lakin Şimali Amerikada avtomobil və böyük elektrik cihazları istehsalçıları üçün ekoloji markalanma məcburidir. Onlardan enerji səmərəliliyini göstərmək üçün məhsullarını markalamaq tələb olunur.

Avropada əsas elektrik cihazları istehsalçılarından enerjiyə qənaət səviyyəsini göstərmək üçün A-dan G reytinginə (A=yaxşı, G=pis) uyğun olaraq elektrik məhsullarını markalamaq tələb olunur. Avtomobillərdən kompüterlərə qədər bütün növ məhsullar ekoloji markalanmaya malik ola bilər.

Orqanik standartlar, heyvanların rifahı, təbii resursların ekologiyası daxil olmaqla, ekoloji xüsusiyyətlərin müxtəlif aspektlərini əks etdirən bir çox etiket növləri vardır. Bir çox məhsullar bu tanınmış ekoloji nişanlarla özünü "ekoloji cəhətdən təmiz" kimi bazarda təqdim edirlər. Məhsullardakı bütün ekoloji nişanlar demək olar ki, iddialarını təsdiqləyən heç bir real sübut olmadan ortaya çıxır. Onlar yaşıl reklam vasitəsilə şüurlu istehlakçıları yanlış yönəldərək özlərini ekoloji cəhətdən təmiz sənaye müəssisələri kimi tanıtmğa çalışırlar.

Bir çox firmalar ətraf mühiti qoruduqlarını etiraf etdikləri, lakin bunu öz fəaliyyətləri və nəticələri ilə nümayiş etdirmədikləri üçün bu məsələ çox dərinləşir.

Bu halda ekoloji markalanma istehlakçıların həqiqi ekoloji cəhətdən təmiz məhsullar alacağına zəmanət vermir. İstehlakçılar geniş çeşiddə eko-etiketlər üçün pul ödəməyə hazırdırlar və bu, marketoloqları öz məhsullarını "eko" adı ilə markalayıb bazara çıxarmağa həvəsləndirir.

Bəzi marketoloqlar ekoloji markalanmadan istehsalatda ətraf mühitin faktiki dəstəyinin təmin edilməməsinə baxmayaraq aktiv surətdə mənfəət naminə istifadə edirlər. Buna görə də istehlakçılar milyonlarla dollarlıq yalançı reklam iddialarından xəbərdar olmalıdırlar, çünki onların çoxu ətraf mühitə zərər vurur.

Qrinoşinqin geniş şəkildə yayılması müxtəlif ekoloji meyarlar seriyasını daşıyan bir sıra ekoloji markalanma modellərindən istifadə edərək bütün dünyada qrinoşinqə nəzarət etmək üçün bir neçə qeyri-kommersiya təşkilatı yaradır.

Lakin bu, istehsalçıların havanın çirklənməsi ilə bağlı qaydalarına əməl etməsinə, uşaq əməyindən istifadə etməməsinə, işçilərinə ədalətli maaş vermələrinə, ekoloji cəhətdən təmiz istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olmalarına və s. zəmanət vermir. Məhsulun ekolojiliyinə zəmanət verən tanınmış beynəlxalq qurumlar tərəfindən sertifikatlaşdırılmış ekoloji markalanmadan geniş istifadə edirlər, məsələn, The Soil Association, Eco-Cert, The Green Seal FSC (kağız və ağac üçün), LEEDS (evlər üçün) və "Jumping Bunny" (kosmetika üçün).

Ekoloji markalanma üç əsas fayda təmin edir.

Birincisi, o, istehlakçılara ətraf mühiti və etibarlı təlimatları dəstəkləmək üçün məlumat verir. İkincisi, ekoloji markalanma yaxşı ekoloji profilə malik məhsulların satışına istehsalçıların marketing yanaşmalarında əsas amildir. Nəhayət, ekoloji

markalanma hətta markalanmamış məhsullar arasında da ekoloji maarifləndirməni təşviq edir.

Bu gün demək olar ki, hər bir məhsul ekoloji cəhətdən təmiz və ya "yaşıl" və təbii əsasla malik olduğu üçün tələb olunur. Bu vəziyyətdən çıxmaq üçün istehlakçılar həqiqi olanı müəyyən etmək və saxtanı ayırd etmək üçün orqanik məhsul və onun ekoloji markalanmanı öyrənməlidirlər.

Bu məqsədlə birincisi, çox konkret etiketlər və orqanik məhsullar satdığını iddia edən şirkətləri axtarmaq lazımdır. İkincisi, gözəl rənglərlə bəzədilmiş və üzərində şəkil olan qablaşdırma insanları cəlb etməməlidir.

Qrinoşinqin və saxta markalanmanın geniş yayılmasının belə yüksək səviyyəsində sübut çox vacibdir. Ekoloji təmiz məhsullar üçün eko-markaların təmin edilməsi düzgün sertifikatlaşdırılmış ekoloji etiketlərlə həll edilə bilər.

Geniş yayılmış və hazırlanmış ekoloji etiketlər istehsalçılardan etibarlılığı təmin etmək üçün məhsulları dəfələrlə sertifikatlaşdırmağı tələb edir. Qrinoşinqin mənfi nəticəsi ondan ibarətdir ki, istehlakçı ətraf mühitlə bağlı iddialara getdikcə şübhə və laqeyd yanaşdıqca firmalar ekoloji təşəbbüsləri həyata keçirmək həvəsini itirirlər.

Bu gün qrinoşinq yaşıl marketing üçün problemdir və cəmiyyətə və biznesə kömək etmək üçün həll edilməlidir. Buna görə marketoloqlar bu problemi həll etmək üçün təşəbbüs göstərməlidirlər. Bu təşəbbüsə maarifləndirmə strategiyalarının hazırlanması və hökumət, tənzimləyici orqanlar və siyasətçilər ilə əməkdaşlıq daxildir.

Nigar Bəşirova
Azərbaycan Dillər Universiteti
azinterval13@yahoo.com

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLOJİ KONSEPTLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

***Açar sözlər:** frazeoloji vahid, konsept, mənalı komponent, konseptual komponent, kognitiv xüsusiyyətlər*

***Keywords:** phraseological unit, concept, meaningful component, conceptual component, cognitive features*

Son zamanlarda konseptlərin öyrənilməsi problemi xüsusi aktualıq kəsb etdiyindən, bu mövzuya aid müəyyən qədər nəzəri məndə vardır, lakin hələ də kifayət qədər həll olunmayan və yaxından diqqət çəkən xeyli suallar mövcuddur. Bu xüsusilə konseptin dəqiq tərifı və quruluşunun xüsusiyyətlərinə aid olan məsələlərdir.

Müasir koqnitiv elmi baxımdan bu məsələlərin həllində çətinliklər konseptin ən çox müxtəlif bilik sahələrinin qovşağında nəzərə alınması ilə əlaqədardır. Məsələn, linqvokultuologiyada konsept-dil daşıyıcısının şüurunda milli mədəniyyətinin bir növ ünsürüdür, koqnitiv dilçilikdə isə konsept - insanın bilik və təcrübəsini özündə birləşdirən əsas düşüncə vahididir.

Müasir ingilis dilinin frazeoloji vahidləri xalqın mədəni ənənələrinin və milli mentalitetinin təzahürüdür. Koqnitiv elm baxımından bu məsələlərinin həllində yaranan çətinliklər ən çox müxtəlif bilik sahələrinin qovşağında nəzərə alınması ilə əlaqədardır.

Konseptual komponent – frazeoloji konseptin linqvistik təsbiti, təyini, təsviri, tərifı, müəyyən bir sıra anlayışlarına münasibətdə müqayisəli xarakteristikalarıdır.

Mənalı komponent – konseptin dilin leksik sistemində hansı yer tutması barədə məlumatı özündə ehtiva edir. Konseptin mənası onun sematik məzmunununun bir hissəsi olan müəyyən koqnitiv xüsusiyyətlərini ötürür. Məzmun – fərdin mesaj mövzusunda subyektiv münasibətdə vəziyyətləri və hal-hadisələri qiymətləndirilməsində, eləcə də həyat təcrübəsində özündə əks olunan biliyi özündə cəmləşdirən eyni bir kateqoriyadır.

Dillərarası idiomatika oxşarlığın ən böyük dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. İngilis və digər dillərin frazeologiyasındakı mənəvi, semantikaya bənzər qarşılıqlar müstəqil, paralel törəmələrin formalaşması ümumbəşəri təfəkkür obrazı, dünyanın eyni prizmadan görmə növü, qarşılıqlı tarixi əlaqələr, vahid bir sixilizasiya ilə şərtlənən frazeoloji vahidləri ilə təmsil olunur.

İngilis və dünya dillərinin davamlı çoxşaxəli qarşılıqlı təsiri prosesində frazeoloji vahidlərin bir layı yaranır. Dil əlaqələrinin nəticəsi kimi müasir ingilis dilində frazeoloji vahidlərin beynəlmiləl xüsusiyyətləri formalaşır.

İngilis dilinin frazeoloji fondunun zənginləşməsi, artması və oradakı frazeoloji yeniliklərin yaranması həm mövcud dil materialına, həm də xarici dilli elementlərin alınmasına əsaslanır. Müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindən biri hələ də frazeoloji kalkalaşma prosesi olaraq qalır, çünki XXI əsrdə ingilis dilində hər gün leksik və frazeoloji klonlar, replikalar, reproduksiya, bir sözlə təqlidlər, kopiyalar, tərcümə edilmiş kalkalar, orjinalların kalkaları – xarici mənbələrin, əksər hallarda, Britaniya və Amerika gerçəkliyindən qaynaqlanır.

Bəzi alimlər frazeoloji konseptlərinin mövcudluğunu şübhə altına salır və hesab edir ki, bu anlayış olduqca uydurma, fiktiv, empirik reallığa zəif əlaqəlidir. Halbuki, əslində, belə bir fikirlə razılaşmaq düzgün olmaz, çünki idrak fəaliyyəti zamanı insan zehində konseptlərin yaranması, ətraf mühit ilə bağlı bilik və təsəvvürləri frazeoloji vahidlər şəklində qoruyub saxlanılması elmi cəhətdən sübut edilmişdir. Dildə bu konseptlər müxyəlif növ frazeoloji mənalar və qrammatik formalarda təcəssüm olunur.

Müasir ingilis dilinin parlaq, özünəməxsus frazeologiyası dünyanın bir çox dillərinin çağdaş frazeologiyasının inkişafına güclü təsir göstərən və, öz növbəsində, inkişafının bütün mərhələlərində xarici dillərin təsirini yaşamışdır. Ümumiyyətlə, yeni əsrin frazeologiyasının formalaşmasında baş verən innovativ proseslər, xalqların qarşılıqlı anlaşmaya və birlik anlayışına təkan verən, beynəlmiləl statusunu qazanan ingilis mənşəli yeni frazeoloji vahidlərin dil sistemlərinə daxil olmaq istəyini əks etdirir. Onların mənalarını bilmək bu vahidlərin müasir ingilis dilində düzgün istifadəsini, ana dili mədəniyyətinin ekologiyasını və dillərarası tolerantlığı qorumaqla müəyyənləşdirir.

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

Mahir Nəsibov

Baytarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu
aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
mahirnasibov.64@gmail.com

**QARAMALIN QARIŞIQ FORMADA
QAN PARAZİTLƏRİNƏ YOLUXMASI**

Açar sözlər: qaramal, heyvandarlıq təsərrüfatları, qarışıq invaziya, qan parazitləri, qan yaxması, müayinə, müalicə və profilaktika

Keywords: cattle, breeding farms, mixed infestation, blood parasites, blood smear, examination, treatment and prophylaxy

Respublikamızda sənayenin inkişafı ilə bərabər kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin, o cümlədən heyvandarlığın inkişaf etməsinə investisiyalar qoyulur. Lakin heyvandarlığın inkişafına mənfi təsir göstərən bir sıra amillər vardır ki, bunlardan qan-parazitar xəstəlikləri xüsusi yer tutur ki, bu da təsərrüfatlara iqtisadi ziyan vurur. Bu xəstəliklərin içərisində piroplazmoz, fransaielloz, anaplazmoz mühüm yer tutur və bu xəstəliklərin törədiciləri otlaq gənələri (*Ixodidae*) vasitəsilə keçirilir.

Heyvanlarda qan-parazitar xəstəlikləri zamanı arıqlama, orqanizmin ümumi zəifliyi, qanazlığı, nəhayət məhsuldarlığın azalması kimi klinik əlamətlər baş verir. Xəstəlik baş verdikdə heyvanlarda süd məhsuldarlığı azalır, cavan heyvanların

böyüməsi və inkişafı zəifləyir, vaxtında mübarizə aparılmadıqda bəzən ölümlə nəticələnir (Mirzabekov, Kurçatov, Abusalimov, 1949: 123).

Respublikamızda heyvandarlığın fərdi və fermer təsərrüfatlarına keçməsi ilə əlaqədar olaraq, iribuynuzlu heyvanların piroplazmidozlarının epizootoloji vəziyyətinin öyrənilməsində müəyyən çətinliklər yaranmışdır. Bu məqsədlə respublikanın müxtəlif rayonlarında piroplazmidozların epizootoloji vəziyyətinin öyrənilməsi məqsədilə fərdi və fermer heyvandarlıq təsərrüfatlarında xəstə və parazit daşıyıcı iribuynuzlu heyvanlar (qaramal) müayinə olunmuşdur (Aqayev, 1975: 21). Respublikanın Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun iqlimi, havanın rütubətliyi, relyefi, bitki örtüyü qan parazitər xəstəliklərini keçirən otlaq gənələrinin inkişaf etməsinə, onların yayılmasına əlverişli şərait yaradır. Tədqiqatlar aparılmış Qax rayonunun təsərrüfatlarında iribuynuzlu heyvanların periferik qan yaxmalarının müayinəsində araşdırılmasında xəstəlik törədiciləri təyin edilmişdir (Cədvəl).

2022-2023-cü illər ərzində Qax rayonu ərazisində maldarlıq təsərrüfatlarında heyvanlar arasında qan parazitər xəstəliklərinin yayılmasını müəyyən etmək məqsədilə həm xəstə, həm də kliniki sağlam heyvanlardan qan yaxmaları götürülmüş və onlar mikroskopik müayinə olunmuşlar (Diaqram). Bizim və digər tədqiqatçılar tərəfindən aparılan tədqiqatlar nəticəsində qan parazitər xəstəliklərindən olan fransaiellozun törədicisi: *Fr.colchica-nın* armudvari, dairəvi və oval formalarına rast gəlinmişdir (Mehraliyeva, 2019: 244).

Cədvəl. İribuynuzlu heyvanların qan parazitlərinə yoluxması

Yaşı	Müayinə edilmişdir	Yoluxmuşdur					
		<i>Fr. colchica</i>		<i>A.marginale</i>		<i>P.bigeminum</i>	
		Miqdarı	İE (%)	Miqdarı	İE (%)	Miqdarı	İE (%)
2-3 yaşlı	32	10	31,3	3	9,4	6	18,8

Diqram. Qax rayonunda qan parazitlərinin yayılması.

İribuynuzlu heyvanlarda piroplazmoz müayinə zamanı hərarət (40,0-41,0⁰C) və ilk klinik əlamətlərdən selik təbəqələrinin sarı rəngdə görünməsi və sidinin qanlı olması ilə müşahidə edilmişdir. Piroplazmozun törədicisini keçirən gənələrin ildə üç dəfə nəsil verməsindən asılı olaraq xəstəlik yaz, yay və payız fəsillərində baş verir. İribuynuzlu heyvanların piroplazmozla daha çox yoluxmasına yaz və yay aylarında təsadüf olunmuşdur. Xəstəliyin törədicisi *P.bigeminum*-un mikroskopiyası nəticəsində sitoplazması mavi, nüvəsi isə bənövşəyi rəngdə görünürdü, eritrositdə isə parazitlər əsasən armudvari, uzunsov oval olmaqla cüt-cüt yerləşmişdir (Mirzəbəyov, Mehraliyeva, 2014: 33).

İribuynuzlu heyvanlara anaplazmozun törədicisini *Boophilus* və *Hyalomma* cinsə aid olan gənələr keçirir. Müayinə zamanı xəstə heyvanlarda temperatur 40-41⁰C-ə qədər yüksəlmiş, selik təbəqələri sarı rəngdə görünürdü. Mikroskopiya zamanı *A.marginale* nöqtəvari formada olmaqla qara, tünd qırmızı rəngdə və 1-4 ədəd olmaqla eritrositlərin kənarında yerləşmişdir. Heyvanın gövşəməsi pozulmuş,

tənəffüs, ürək vurğusu tezləşmişdir (Nair, Ravindran, Lakshmanan, 2013: 105).

Ədəbiyyat

1. Mirzabekov, D.A., Kurçatov, V.M., Abusalimov, N.S., i dr. (1949). Nekotorie dannie po bioekologii kleşey v Azerbaydjanskoy Respublike. Trudı Azerb. Nauç.İssled. Opıtnoy Stansii. Baku, t. III, s.123-132.
2. Aqəev, A.M. (1975). Piroplazmidozı i anaplazmoz krupnoqo roqatoqo skota v Lenkoranskoy subtropiçeskoy zone Azerbaydjanskoy SSR i merı borbı s nimi. Avtoreferat kandidatskoy dissertasii. Baku, 21 s.
3. Mehralıyeva, Ü.M. (2019). “Respublikanın subtropik zonasında iribuynuzlu heyvanların qan-parazitar xəstəlikləri və onları keçirən gənələrin yayılması”. Baytarlıq Elminin inkişaf istiqamətində innovasiyaların tətbiqi. Beynəlxalq Elmi-Praktiki Konfrans Materialları. Bakı: “Müəllim”, s.244-248.
4. Mirzəbəyov, K.D., Mehralıyeva, Ü.M. (2014). “Respublikanın cənub bölgəsində piroplazmidozların və iksodid gənələrinin yayılması”. Az.ETBİ elmi əsərləri. №1, 33 s.
5. Nair, A., Ravindran, R., Lakshmanan, B. (2013). Bovine carriers of Anaplasma marginale and Anaplasma bovis in South India. Tropical Biomedicine, №30, pp.105-112.

Aqil Mustafayev
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
doktorant
UOT: 579
ORCID 0000-0002-5954-0779
aqil.hekimoglu.mustafayev@gmail.com

SALMONELLA BAKTERİYASININ TƏSNİFATI VƏ FƏRQLİ MÜHİTLƏRDƏ YAŞAMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: salmonella, bakteriya, antigen, quş, rezervuar, inkubator

Keywords: salmonella, bacteria, antigen, bird, reservoir, incubator

Salmonella bakteriyası D.E.Selmonun şərəfinə Salmonella adlandırılmışdır. Bakteriyanın kimyəvi xüsusiyyətləri və antigen quruluşu haqqında bir çox fikirlər irəli sürülmüşdür. 30-cu illərin əvvəllərində F.Kaufman və P.Whitet uyğun olaraq salmonellaların antigenik quruluşuna görə ayrılmasını təklif etdi, hazırda isə salmonellalar diferensiaslaşdırılmaq üçün istifadə olunur. Enterobacteriaceae ailəsinin Salmonella cinsinin qrammənfi hərəkətli çubuqları, xəstəliyi birləşdirən 2300 serovar, üzərində somatik O-antigenləri dəsti ilə 46 seroqrup, H-antigeninin quruluşuna görə 2500-ə yaxın serovar istehsal edir. Salmonelin aşkar edilə bilən seroloji variantlarının çoxluğuna baxmayaraq, Salmonella ilə yoluxmuş insanlarda xəstəliklərin əsas kütləsi və daşıyıcı halları nisbətən az sayda serovar (10-12) ilə bağlıdır (Petrova, Zhenikhova, Kitayev, 2009: 65-68).

Salmonellaların ən son təsnifatı onları iki növə ayırır: *S. enterica* və *S. bongori*, öz növbəsində, 7 alt növə bölünür: *S. enterica* (I), *Salamae* (II), *Arizonae* (III), *Diarizonae* (IIIb), *Houtenae* (IV), *İndica* (V) və *Bongori* (VI). Salmonellanın əsas törədiciləri I və II alt növlərə daxildir. Alt növlərə bölünmə müəyyən bir epidemioloji xüsusiyyətə malikdir, belə ki, istiqanlı heyvanlar salmonelin I yarım növünün təbii rezervuarıdır, qalan yarımnövlərin nümayəndəsi isə soyuqqanlı heyvanlar və ətraf mühitdir. Bakteriyalar adi qida mühitində böyüyür, mürəkkəb antigen quruluşu malikdirlər: tərkibində somatik termostabil O-antigen və kövrək termolabil H-antigeni var. *Salmonella* ən çox insanlar, həmçinin heyvanlar və quşlar üçün patogendir. Lakin epidemioloji baxımdan insan üçün ən vacibi onlardan bir neçəsidir: *S. typhimurium*, *S. enteritidis*, *S. panama*, *S. infantis*, *S. newport*, *S. agona*, *S. derby*, *S. london*dur ki, 85-91% salmonellyoz hallarına səbəb olur.

Salmonella xarici mühitdə uzun müddətli yaşaya bilir: suda-5aya qədər, ətdə-təxminən 6 ay (quşların cəsədlərində-1 ildən çox), süddə-20 günə qədər, kefirə-1 aya qədər, yağda-4 aya qədər, pendirə-1 ilə qədər, toz yumurtada- 3 aydan 9 aya qədər, yumurta qabığında-17 gündən 24 günə qədər, pivədə-2 aya qədər, torpaqda-18 aya qədər. Eksperimental olaraq sübut olunmuşdur ki, uzun müddət (bir aydan çox) soyuducuda toyuq yumurtası saxlandıqda *S. enterica* zədələnməmiş qabıq vasitəsilə yumurtaların içərisinə nüfuz edə bilər. 70 °C-də 5-10 dəqiqə qaynadıqda bakteriya məhv olur, lakin qalın bir ət parçasında, yumurta qaynadarkən bir müddət qaynamağa dözüür, yumurtanın ağ və sarısında 4 dəqiqə müddətində canlılığını qoruyur. Bəzi məhsullarda (süd, ət məhsulları) *salmonella* nəinki yaşamağa qabildir, həm də məhsulların görünüşünü, dadını dəyişmədən çoxalmağa qadirdir. Onların

üzərini duzlamaq və hisə verilmə çox zəif təsir edir, dondurma isə qida məhsullarında mikroorqanizmlərin yaşama müddətini belə artırır. Salmonellərin antibiotiklərə və dezinfeksiyaya qarşı çox davamlı ştammları da məlumdur (Bessarabov, Voronin, 2007: 67).

Rezervuar və infeksiya mənbələri-bir çox növ kənd təsərrüfatı heyvanları, vəhşi heyvanlar və quşlarda xəstəlik simptomusuz şəkildə keçir. Salmonellyozun ən vacib infeksiya mənbəyi buynuzlu mal-qara, həmçinin yoluxma dərəcəsi 50%-ə çata bilən donuzlardır. Xəstəlik daşıyıcı heyvanlar insanlar üçün çox təhlükəlidir. Sağlam heyvanda Salmonella bakteriyası xəstəliyə səbəb olmaz, orqanizminin zəifləməsi zamanı bağırsaqdan toxuma və orqanlara sızır, bunun nəticəsində septik xəstəliklər əmələ gəlir. İnsanların yoluxması isə ət kombinatında heyvanlara qulluq edərkən baş verir, həmçinin süd və süd məhsullarından insanlara keçə bilər. Salmonella bakteriyası pişik və itlərdə (10%), həmçinin sinantrop gəmiricilərdə (40%-ə qədər) ola bilər (Smirnov, Rozhdestvenskaya, Kononenko, Svetoch, 2011: 35-38).

Xəstəliyin böyüklərdə üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq (60-70%) ən yüksək intensiv göstəricisi erkən yaşda olan uşaqlar arasında qeyd olunur. Erkən yaşda olan uşaqların arasında patogenin kiçik bir dozasına həssaslığı onların yalnız yeməklə deyil, həm də məişət yolu ilə ötürülməsinin mümkünlüyünü təmin edir.

Salmonella vəhşi quşlar (göyərçinlər, sərçələr, qağayılar, sığırçınlar) arasında geniş yayılmışdır. Yoluxmuş vəziyyətdə quşlar ətraf mühiti də çirkləndirə bilər. Son 30 ildə əksər ölkələrdə salmonella ilə yoluxmada kənd təsərrüfatı quşlarında, birinci növbədə- toyuqlarda kəskin artım var. Vəhşi quşların şəhər mühitində yaşayış və qidalanma yerini çirkləndirməsini

nəzərə alsaq, salmonellaların havada tozla yayılması mümkündür. Salmonella, hər yerdə yayıla bilən (ubikvitar) infeksiyalara aiddir. Əksər bağırsaq infeksiyalarından fərqli olaraq salmonella daha çox yayılmışdır ki, bu da ölkələrin, şəhərlərin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə əlaqəlidir, hansı ki, onu sivilizasiyaların xəstəliklərinə aid etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Petrova, O.G., Zhenikhova, N.I., Kitayev, N.S. (2009). Sal'monellez vodoplavayushchikh ptits Agrarnyy vestnik Urala. № 12 (66), s.65-68.
2. Bessarabov, B.F., Voronin, A.A.Ye.S. (2007). Infektsionnyye bolezni zhivotnykh Sidorchuka. M: Koloss, 67 s.
3. Smirnov, D.N., Rozhdestvenskaya, T.N., Kononenko, Ye.V., Svetoch, E. (2011). Inaktivirovannyye vaksiny protiv sal'monelleza ptits. Ptitsevodstvo. №8, s.35-38.

Gumru Balakhanova
Azerbaijan State Pedagogical University
19_bq_91@mail.ru

**ECOLO-TAXONOMIC CHARACTERISTICS
OF ACTINOMYCETES DISTRIBUTED IN
OIL-CONTAMINATED SOILS OF THE
ADERO PENINSULA**

Açar sözlər: Abşeron, torpaq, neft, bioloji xarakter, aktinomisetlər

Keywords: Absheron, soil, oil, biological character, actinomycetes

As Azerbaijan is a traditional oil country, oil has been extracted from its various territories for more than 150 years, and this process ends with various stages, i.e. extraction of crude oil, processing of raw materials and transportation of finished products to processing facilities. A certain part of the raw materials or products obtained in each of the mentioned stages falls into the soil and causes physical-chemical and biological changes in the soil structure, and in most cases the nature of these changes is negative. It is only worth noting that there is currently a large area of land contaminated with oil and oil products, which are not suitable for their intended use today. Therefore, the restoration of those lands is important for many reasons, and it would be appropriate to mention only one issue in this regard. As you know, a few centuries ago, the number of world population was expressed in hundreds of thousands, then in millions, and then in hundreds of millions. Currently, this figure is expressed in billions, and today there is

a state with a population of more than a billion. But all this happens within a fixed area of the Earth, and today's available food sources are not able to fully meet the needs of people. Considering that the role of land is irreplaceable for obtaining most food, then there is no need to prove that even the smallest area has become unusable due to various, primarily man-made effects, and the restoration of all lands in such a state, especially those on the Absheron Peninsula, to their previous state, elimination of the reasons that reduce their productivity is one of the tasks facing the biological science in general, including microbiology, and is distinguished by its relevance. In relation to the above, the study of the microbiological process in oil-contaminated soils and the actinomycetes distinguished by their biological activity in the mineralization of oil products, their comprehensive, first of all, eco-taxonomic study is one of the most relevant issues. Therefore, the aim of the presented work was to determine the total mycobiota and actinomycetes of the oil-contaminated soils of Absheron, as well as their taxonomic structure and ecological characteristics. The researches were mainly conducted in the soil of Absheron, which differed both in terms of time and degree of pollution. Determining the degree of pollution was mainly based on the number of higher plants growing in that area. Thus, higher plants feel the effects of oil pollution first, and higher plants are more sensitive to the toxic effects of oil. Therefore, areas where higher plants are not found are considered to be heavily polluted with oil, areas where higher plants are found alone and most species of flora typical of unpolluted soils are not recorded, and areas that have recovered more than half of the vegetation cover are considered as weakly polluted areas. From the results obtained from the analysis of soil samples taken

from the areas corresponding to this characteristic, it was clear that the total number of microorganisms in the control soils with a low degree of pollution is characterized by higher indicators (106-107 CFU/g of soil), while in comparison with other groups, ammonia-forming bacteria (in the form of colorless colonies of *Pseudomonas* and *Bacillus* genera) prevails. A pigmented colony of the genus *Rhodococcus*, which is an indicator of high enzymatic activity, is rarely encountered. The number of actinomycetes is 0.63×10^5 CFU/g in weakly polluted soils, 0.036×10^5 CFU/g in moderately polluted soils, and 0.036×10^5 CFU/g in strongly polluted soils. In clean soils analyzed as a control, this indicator is 1.22×10^5 , the dependence between the level of pollution and actinomycetes is linear in a sense. It is interesting that, depending on the sampling depth, different groups of bacteria (heterotrophic bacteria, oligotrophs), the change in the numerical composition of fungi is noticeable, but this situation is accompanied by a slightly different form in the actinomycetes taken. Thus, the number of actinomycetes in weakly polluted soils taken from 0-10 cm depth (0.63×10^5 CFU/g soil) is very close to that in soils taken from 10-30 cm depth (0.61×10^5 CFU/g soil). For comparison, it should be noted that this indicator is 0.52×10^5 and 0.28×10^5 CFU/g of soil in spore-producing representatives of heterotrophic bacteria, respectively. It should be noted that the lands exposed to oil pollution in Absheron are also characterized in different ways according to the duration of pollution. In this regard, during the research, it was considered appropriate to study the microbiota of the soils, which are different according to the duration of pollution. In order to carry out this work, samples were taken from the soil around the wells dug in Baku at the

beginning (1900-1910), middle (1950-60) and end (1990-2005) of the last century and exposed to oil pollution. and purposefully analyzed. For taking soil samples, such areas were selected that their level of pollution was the same according to the visual image, i.e. moderately polluted soils. Compared to newly polluted soils, actinomycetes are relatively richer in number and group composition in soils with a pollution history of 20-30 years or more, and the numbers obtained are approximately close to the number of actinomycetes in clean (control) soils. However, actinomycetes recorded in polluted soils differ from clean soils due to their species composition.

It has been determined from the conducted studies that actinomycetes in oil-contaminated soils gradually break down difficult-to-decompose petroleum hydrocarbons and use their intermediate products as a source of energy and food over the years, they increase in number in that environment and participate in the active process of biodestruction with their metabolic products, which is ecological shows its effect on the change of situation.

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Nigar Valiyeva	
English through functional styles	7
Bisserka Veleva, Valentin Petroussenko	
Student centered learning (SCL) in the post-COVID period	12
Firuzə Kərimova	
Dildə idarə əlaqəsi və onun spesifik xüsusiyyətləri	14
Aysel Şükürova	
İngilis dilində ritorik suallar	18
Elmir Akbar	
Philosophical and psychological aspects of the behavioral disorders	22
Mədinə Əmiraslanova, Rəna Baba-zadə	
Aerofotoçəkiliş materiallarının keyfiyyətinə təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi	25
Fidan Abdullayeva	
İqlim dəyişikliklərinin dərkində təhsilin rolu	29
Səbinə Muxtarova	
Professor Ə.Abdullayevin yaradıcılığında etimologiya məsələsi	33
Aygül Cahangirova	
İnsan hüquqlarının implementasiyasında əsas hakimiyyət orqanlarının rolu	37
Leyla Süleymanova	
Diskursun milli-mədəni səciyyəsi	40
Sevda Məsimzadə	
Emosional intellekti ölçmək üçün istifadə olunan metodlar	43

Leyla Əliyeva	
Conatan Kounun romanlarında milli kimlik axtarırları	47
Lala Jafarova	
Political institutes and diplomacy in global health	51
Aynur Məmmədova	
Azərbaycanda rəqəmsal bank sistemi	54
Müqəddəs Zeynalova	
Tahir Salahov: Azərbaycan incəsənətinin parlaq ulduzu	59
Sevinc Ədalətqızı	
İstiqlal şairi Əhməd Cavadın poeziyasında üçrəngli bayraq mövzusu	62
Xəyalə Ramazanova	
Təhsildə texnologiyaların tətbiqi əhəmiyyəti	67
Əli Ələkbərov	
Universitetlərdə inklüziv təhsilin təşkili: “Səsli” resurslar, danışan kitabxanalar	73
Ləman Allahverdiyeva	
Yaşıl marketinqin qrinqoşinq problemi	77
Nigar Bəşirova	
Müasir ingilis dilində frazeoloji konseptlərin xüsusiyyətləri	81

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

Mahir Nəsimov	
Qaramalın qarışıq formada qan parazitlərinə yoluxması	84
Aqil Mustafayev	
Salmonella bakteriyasının təsnifatı və fərqli mühitlərdə yaşama xüsusiyyətləri	88
Gumru Balakhanova	
Ecolo-taxonomic characteristics of actinomycetes distributed in oil-contaminated soils of the adero peninsula	92

İmzalandı: 07.10.2023
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 6.25 ç.v.
Sifariş: 674

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: + 994 50 209 59 68
+ 994 55 209 59 68
+ 994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

